

LAIKO REIKŠMĖS JUNGTIKŲ VARTOJIMAS DABARTINĖJE LIETUVIŲ LITERATŪRINĖJE KALBOJE

J. ŽUKAUSKAITĖ

1 §. Dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje laiko santykius sudėtiniame sakinyje išreiškia šie jungiamieji žodžiai (jungtukai, dalelytės, tam tikri įvardiniairieveiksmiai ir kt.): *ik(i)*, *lig(i)*, *kai*, *kada*, *kad*, *kol(ei)*, *tik*, *vos*. J. Jablonskio 1911 metų sintaksėje, be šių, yra dar sakinių su kitais laiko reikšmės jungiamaisiais žodžiais: *kaip*, *kuomet*, *kolik*, *pakolei*, *pakol*, *kolek*, *kol tik*, *kol tiktai*, *iki kol*, *lig tik*, *lig tiktai*, *kaip tik*, *neig*, *neg*, *pirm neng*, *pirm nekaip*, *pirm neig*, *pirm negu*¹.

Dalis čia minėtųjų sudėtinių jungiamųjų žodžių, sudarytų su dalelyte *tik*, *tiktai* — *kol tik*, *kol tiktai*, *lig tik*, *lig tiktai*, — kaip ir nepažymėtieji — *kai tik*, *kada tik*, *vos tik*, — kur dalelytė *tik* suteikia laiko reikšmei tam tikrą pabrėžtą veiksmo ar būsenos laiko greičio atspalvį, yra dažnai vartojami ir dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje. Kiti jungiamieji žodžiai (*kaip*, *kolik*, *pakolei*, *kolek*, *neig*, *neg* ir kt.) sutinkami tik senuosiuose raštuose arba ūarmėse, o grožinėje literatūroje kai kurių rašytojų retkarčiais vartojami tik stiliaus sumetimais.

Šie visi jungiamieji žodžiai yra pasakomi su šalutiniais laiko aplinkybės sakiniais.

2 §. Šalutiniai laiko aplinkybės sakiniai, jungiami laiko jungtukais, gali aiškinti, papildyti arba apiboti pagrindinio sakinio laiko aplinkybę, o taip pat gali santykiauti ir su viso pagrindinio sakinio turiniu. Aiškindamas pagrindinio sakinio laiko aplinkybę, šalutinis sakinyvisada turi kurį nors minėtųjų jungtukų. Kai šalutiniu sakiniu pasakoma viso pagrindinio sakinio veiksmo, būsenos, reiškinio ar įvykio trukmė, tam tikros konstrukcijos šalutinis sakinyvis gali neturėti jokio jungtuko, arba jungtukas (*kai*, *kada*) gali būti pasakytas ir su pagrindiniu sakiniu. Tada loginiu sakiniu be jungtuko turiniu pasakoma kito sakinio veiksmo ar būsenos trukmė. Tokiu atveju lyg ir išdyla riba tarp pagrindinio ir šalutinio sakinio, o struktūros atžvilgiu tokie sakiniai, reiškią laiko santykius, priartėja prie sujungiamųjų.

¹ J. Jablonskis. Rinktiniai raštai, I, V., 1957, 496—498, 510 psl.

3 §. Paprastai, šalutinio laiko aplinkybės sakinio veiksmas, reiškiny s ar įvykis sąlygoja pagrindinio sakinio veiksmą, reiškiny ar įvykj, aiškinda- mas ir pasakydamas pagrindinio sakinio veiksmo ar reiškinyo, įvykio truk- mę. Pagrindinio ir šalutinio sakinio veiksmo ar būsenos trukmės santy- kiai gali būti dvejopi: arba pagrindinio ir šalutinio sakinio veiksmo ar būsenos trukmė laiko atžvilgiu gali sutapti, arba vienas veiksmas gali vykkti paskui kitą. Šiuos skirtingus trukmės santykius, paprastai, parodo jungtukai, nors kai kurie jų (pvz., *kai, kada*) tinka ir vienai, ir kitai grupei. Todėl pagrindinio ir šalutinio sakinio veiksmo ar būsenos trukmės santykius dar padeda reikšti ir kitos leksinės bei gramatinės priemonės (dalelytės, įvairūs prieveiksmiai, veiksmažodžių veikslai, o kartais ir nuosakos bei laikai)².

JUNGTUKO *KAI* VARTOJIMAS

Kai — šalutinių laiko aplinkybės sakinių jungtukas

4 §. Laiko santykiams reikšti dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje dažniausiai vartojamas jungtukas *kai*. Juo jungiami šalutiniai laiko aplinkybės sakiniai gali reikšti įvairiausias pagrindinio ir šalutinio sakinio veiksmų, būsenų, vaizduojamų įvykių, reiškinyų, ypatybių bei aplinkybių trukmės atspalvius, įvairiausias skirtybes. Pats jungtukas *kai* visada suteikia sakiniui laiko atspalvį. Veiksmų ar įvykių trukmę nurodo įvairios leksikos ir gramatikos priemonės, o kartais ir tik sakinių turinys.

5 §. Jungtukas *kai* gali jungti tokius sakinius, kurių šalutinio sakinio veiksmas ar būseną trunka tiek pat laiko, kaip ir pagrindinio. Tokių sakinių tiek pagrindinio, tiek šalutinio sakinio tarinys visada būna reiškiamas arba eigos veiksmo veiksmažodžiu, arba vardine dalimi, pasakančia vienu metu pagrindiniame ir šalutiniame sakinyje esančias, laiko atžvilgiu susijusias būsenas, kalbamų reiškinyų ypatybes ar aplinkybes, pvz.:

1. Net *kai* tirštai žmonių aplink esti, Mykoliukas dirba vienas... Vžg, 9. 2. Drožia visi, urliadinkas su vyrais, stačiai prie Martinkaus; žiūri, yra plūgas, dar žeminas, *kai* aręs. Ž, I, 397. 3. *Kai* ta į trobą arba sukasi aplink stalą, *tuomet* kitą kalbą užkiša; *kai* Gumbienė iš trobos, *tuomet* visa burna pasakoja. Ž, I, 328. 4. *Kai* suprunksčia ar susipurtina, suskamba prie šono skambalas. Ž, I, 436. 5. Mes gi jūsų nevarome kas dieną, o tik *tada, kai* laukuose darbo nėra. AV, V, 105. 6. *Kai* sirgsiu, bent šalto vandens paduotų... IS, 105. 7. *Kai* be tų ežių, be ženklų gyvensim, ranka į ranką, širdis į širdį... suprantai, komunoj, *tada... ot!* PC, VIII, 223. 8. Čia mums gresia visa eilė pavojų, kurie labai dažnai išskyla, *kui tik* uždavinys mokytis komunizmo statomas neteisingai arba *kai* jis suprantamas per daug vienašališkai. LR, XXXI, 252. 9. Todėl *kai* mes dabar siūlome nusiginkluoti, *tai* visiškai aišku, kad šiuos pasiūlymus tikrai diktuoja humaniški tikslai, kuriais siekiama pašalinti karą, galintį sukelti baisias nelaimes termobranduolinio ginklo amžiuje. T, 1959.XI.1.

Šių sakinių laiko santykius, be jungtuko *kai*, dar *kai* kur pabrėžia ir atliepiamieji žodžiai pagrindiniame sakinyje: *tada, tuomet* (3, 5, 7). Su

² Siame darbe visi šalutinių laiko aplinkybės sakinių struktūros tipai nebus nagrinėjami. Čia bus pateikti tik patys būdingieji atvejai, su kuriais susijęs laiko reikšmės jungtukų vartojimas.

jungtuku *kai* susijusi ir dalelytė *tai* (9), bet ji tevidaina pabrėžiamąjį vaidmenį, sudarydama dvigubą jungtuką *kai—tai*. Šių sakinių laiko santykį dar padeda išreikšti ir veiksmažodžių veikslai: pagrindinio ir šalutinio sakinio tarinių eigos veikslo veiksmažodžiai rodo lygiagrečiai trunkantį vyksmą (1, 2, 5, 7 ir pan.). Sakysim, 1-jo sudėtinio sakinio šalutiniu sakiniu pasakytos būsenos *kai tirštai žmonių... esti* trukmė sutampa su pagrindinio sakinio veiksmo trukme *dirba*. 2-jo sakinio šalutinio sakinio veiksmas *aręs* rodo praeityje sutapusį vyksmą su pagrindinio sakinio nurodyta būsena *dar žeminas*. Tuo pačiu metu vykstančius įvykius rodo ir tokie jungtuku *kai* jungiami sakiniai, kurių tariniai — įvykio veikslo veiksmažodžiai — rodo labai trumpą vyksmą (4).

Jeigu šalutinio sakinio tarinys yra eigos, o pagrindinio sakinio — įvykio veikslo veiksmažodis, tokių sakinių veiksmo trukmės santykis kiek kitoks. Nors ir čia abiejų sakinių veiksmo trukmė sutampa, tačiau tokiais atvejais pagrindinio sakinio turinys rodo vyksmą ar įvykį, įsiterpusį į ilgai trunkantį šalutinio sakinio vyksmą ar kurią nuolatinę būseną (3, 6, 8). Sakysim, 3-me sakinyje viena pirmojo šalutinio sakinio dalimi pasakytas jau įvykęs veiksmas *kai ta į trobą* rodo, kad po šio veiksmo seka pagrindinio sakinio veiksmas *kitą kalbą užkiša*. Kitas to paties šalutinio sakinio tarinys — eigos veikslo veiksmažodis *sukasi* — rodo, kad pagrindinio sakinio veiksmas (įvykio veikslo veiksmažodis) *užkiša*, įsiterpęs į šalutinio sakinio vyksmą *sukasi*, vyksta tuo pačiu metu, kaip ir šalutinio sakinio veiksmas. Antrojo prijungiamojo sakinio šalutinis sakinytis taip pat pasako jau įvykusį vyksmą, todėl pagrindinio sakinio tarinys — eigos veikslo veiksmažodis — rodo po šalutinio sakinio veiksmo einantį pagrindinio sakinio vyksmą.

6 §. Kai pagrindinio ir šalutinio arba vieno šalutinio sakinio tariniai yra išreikšti įvykio veikslo veiksmažodžiais, šalutinio sakinio veiksmo ar būsenos trukmė niekada nesutampa su pagrindinio sakinio veiksmo ar būsenos trukme.

Tokių sakinių, kurių pagrindinio sakinio veiksmas ar būsena eina po šalutinio sakinio veiksmo, pagrindinio sakinio tarinys gali būti reiškiamas ir eigos, ir įvykio veikslo veiksmažodžiu, pvz.:

1. *Kai* pastatei tą pačią naują trobą, įkures gėrėme. Ž, I, 347. 2. Ir klegėjo žmonės, kad jis *tuomet* mirsiąs, *kai* Gelovinė išdžiūsianti... VKr, 28. 3. O *kai* rudenį suvežė jie į tuos milžiniškus pastatus visų metų savo derlių, *tai* ir galų neužkimšo... AV, V, 10. 4. *Kai* užvydi, mergele, *tai* ir avizėlė patvory prašneka. PC, VIII, 22. 5. *Kai* pasilipsi ant aukšto, *taip* ir ieškok už pirmos sąsparas... AVc, III, 207. 6. Apsistosim, *kai* raudonu žiedu visa žemė skaisčiai pražydės. SN, 242. 7. *Kai* aš nueisiu pas motinėle, *tada* išvargsiu savo vargelį. LD, I, 447.

Tokių šalutinių sakinių tariniai rodo, kad, pasibaigus šiam veiksmui, seka pagrindinio sakinio veiksmas ar kokia būsena. Sakysim, 1-jo sakinio pagrindinio sakinio veiksmas *gėrėme* (eigos veikslo veiksmažodis) rodo, kad jis vyks, pasibaigus šalutinio sakinio veiksmui. 2-jo sakinio pagrindinio sakinio veiksmas *mirsiąs* (įvykio veikslo veiksmažodis) taip pat rodo vyksmą, einantį po šalutinio sakinio veiksmo. Tik pirmuoju atveju (1) pagrindinio sakinio eigos veikslo veiksmažodis *gėrėme* rodo ilgai trun-

kantį veiksma, o antruoju (2) — tarinys *mirsiąs* — įvykio veiksmo veiksmožodis — pasako trumpą veiksma.

Po šalutinio einantį pagrindinio sakinio veiksma dar gali pabrėžti ir atliepiamieji žodžiai *po to*, pvz.:

8. Ir laišką vakar gavau. Pirmą laišką *po to, kai* iš čia išėjo okupantai... AVc. III, 422.

Atliepiamaisiais žodžiais pagrindiniame sakinyje, be *po to*, gali eiti *tada, tuomet*. Jei vartojamas dvigubas jungtukas *kai—tai* arba (rečiau) *kai—taip*, pagrindinis sakiny su pabrėžiamąja dalelyte *tai* (arba *taip*) visada sakomas po šalutinio sakinio.

7 §. Sudėtinio sakinio turinys priklausomai nuo konteksto taip pat gali paveikti pagrindinio ir šalutinio sakinio laiko santykį. Kai šalutinio sakinio tarinys reiškiamas įvykio veiksmo veiksmožodžiu, o pagrindiniame sakinyje tarinys yra eigos veiksmo veiksmožodis arba viena vardinė dalis, reiškianti kokią būseną, pagrindinio sakinio veiksmas ar būseną gali būti prasidėjęs anksčiau negu šalutinio. Tokios konstrukcijos šalutiniai sakiniai, paprastai, rodo trumpalaikį veiksma, įsiterpantį į jau vykstantį pagrindinio sakinio veiksma ar ilgai trunkančią būseną. Anksčiau prasidėjusį veiksma pabrėžia ir dalelytė *jau*, pvz.:

1. *Kai* dar kartą užsuko Karolis, Aldona *jau* švaistėsi po kambarius su mazgote rankoje. AG, 204. 2. *Kai* atsibudau — mano rankos margos ir tokios dygios, kaip dyglių prisagstytos. Z, II, 176. 3. *Kai* sekančią dieną samdiniai susirinko vakarotų, viralinėje buvo šviesu, šilta ir jokių garų nebebuvo justi. AV, V, 101. 4. Jarmala sukiniėjo radiją, *kai* Tarutis atsistojo tarpduryje. PC, VIII, 178.

8 §. Kai šalutinio sakinio tarinys yra įvykio veiksmo veiksmožodis, o pagrindinio — išreikštas sudurtiniu atliktiniu veiksmožodžio laiku, pagrindinio sakinio tarinys rodo ankstyvesnį negu šalutinio sakinio veiksma ar būseną. Tokių sudėtinių sakinių šalutinio sakinio veiksmas ar būseną eina po pagrindinio sakinio veiksmo ar kurios pagrindinio sakinio būsenos, pvz.:

1. *Kai* atėjome pusininkaudami, *tai* ant septynių valakų žemės devynių gaspadorių sėdėta. AG, 797. 2. Klientų priėmimas *jau* buvo pasibaigęs, kai Kazys Puodžiūnas vėl pamatė ant stalo dar tebegulinčią Šventarėčio — Puodžiūnkiemio dvaro servitutų bylą. AV, V, 27. 3. *Kai* kunigaikštis Vytautas drauge su didikais nujojo nuo Vilnelės kalno, Kreivoji pilis *jau* buvo paimta ir degė. AV, IV, 136. 4. ...O *kai* daugiau linksmy jomarkininkų atsirado svetainėje, Pikčiurna su Buše Karnelike *jau* buvo sutarę vestis. IS, 24. 5. *Kai* vyrai pasiekė Želvio pievas, saulė *jau* buvo nusileidusi, bet dar netemo. VM-P, 378.

Jungtuku *kai* reiškiamus laiko santykius palydi ir tam tikros gramatinės bei leksinės priemonės. Iš tų leksinių priemonių čia turime dalelytę *jau*, o gramatinė priemonė, padedanti išskirti pagrindinio sakinio veiksmo trukmės nesutapimą su šalutinio sakinio veiksmu, yra įvykio veiksmo sudurtinio atliktinio laiko veiksmožodis, rodąs, kad pagrindinio sakinio veiksmas *jau* buvo baigtas, kai įvyko šalutinio sakinio veiksmas. Ant rasis vienaarūšis tų pačių pagrindinių sakinių tarinys (3, 5), išreikštas eigos veiksmo veiksmožodžiu, rodo tebesitęsiantį veiksma, įvykus šalutinio sakinio veiksmui (plg. 7 §).

9 §. Tokius pat veiksmo trukmės santykius, priklausančius nuo konteksto, gramatinių ir leksinių sakinio ypatybių, gali turėti šalutiniai sakiniai su jungtuku *kai*, būdami pagrindinio sakinio viduryje. Tik šalutinis sakinytis tokioje padėtyje (lyg įterptinis sakinytis) ima reikšti kokią šalutinę pastabą dėstomosios minties atžvilgiu, o jungtukas *kai*, susiedamas jį su visu sakiniu, rodo laiko santykį, pvz.:

1. Be dūdos gramafonas gana smarkiai švokštė, bet vis dėlto, *kai* jo žaliąjį skritulį sulėtindavo, — buvo galima atskirti net dainos žodžius... AG, 526. 2. Vyrai, *kai* nutilo, taip ir tylėjo, lyg laukdami, kas čia dėsės toliau. VKrR, 212. 3. Tai nudegintais takeliais, *kai* žolė žaliuos... grįžkit, mano dienos žalios, grįžkit atgalios! SN, 206.

Kada sakinių su laiko atspalviu pasakoma kokia pastaba dėstomosios minties atžvilgiu, tokie sakiniai galėtų būti laikomi laiko aplinkybės įterptiniais sakiniais, pvz.:

4. Lapinas pagalvojo, kad pirmą kartą dar, *kai* atsimena, atsigulė kieme. VKr, 90. 5. Jo Kaziukas, — *kai* parodė draugai šitą vabzdį, — užuot padėkojęs, pakišęs jį tiesiog po nosiai Ulinskaitei, vaistininko dukteriai. PC, VIII, 159. 6. Egiptiečiai, babiloniečiai, asirai ir kiti, *kai* pirmąkart apie juos girdim, kasai sau kanalus, statosi dievų namus ir savo rūmus, dirba žemę. Urv. žm., 9.

Nors šių sakinių (4—6) laiko santykis su visu sakiniu yra akivaizdus, vis dėlto jų turinys nuo pagrindinio sakinio yra atsietas daug daugiau, negu anksčiau minėtų sakinių (1—3), taip pat esančių pagrindinio sakinio viduryje.

10 §. Su jungtuku *kai* labai dažnai vartojama ir dalelytė *tik*, sudarydama sudėtinį laiko jungtuką *kai tik*. Tas *tik* pabrėžia tuoj po šalutinio sakinio veiksmo vykstantį pagrindinio sakinio veiksmą, pvz.:

1. *Kai tik* po visam išėjo laukan, *tuolyd* užniko barti... Ž, I, 341. 2. *Kai tik* užsiritę trinką išvažiavome, *kaip ims* snigti, pustyti, rodos — dangus su žeme susimaišė... Ž, I, 439. 3. Ir Mykolas nusprendė šokti *tuojau, kai tik* traukinys bent kiek sulėtins greitį. AV, V, 449. 4. *Kai tik*, palikę šilelį, jie patraukė prie Čiobrio paruoštos minos, Pagirys *staiga* susmuko į griovį ir veltui mėgino išsikasti iš jo, pasikeldamas kiek ir vėl puldamas į gilyų sniegą. AG, 399. 5. *Kai tik* Barbė partekėjo pas Snekutį, tėvas *tuojau* ir pasisiūlė pas ją parsikraustyti. IS, 49. 6. ...*Kai tik* aš čiužt — ji mane už alkūnės. PC, VIII, 98.

Greitai po šalutinio einantį pagrindinio sakinio veiksmą, šalia jungtuko *kai tik*, dar gali pabrėžti ir kitos įvairios leksinės priemonės: atliepia mieji žodžiai (*tuojau, tuolyd*), tam tikros frazeologinės samplaikos (pvz., *kaip ims*), išiktukai ir kt.

11 §. Šią staigumo reikšmę *kai tik* teturi, kai šalutiniame sakinyje tarinys yra įvykio veiksmo veiksmazodis. Bet kai šalutinio sakinio tarinys yra eigos veiksmo veiksmazodis ar tik viena vardinė dalis, tada su jungtuku *kai* pasakoma dalelytė *tik* kalbamą mintį tik daugiau išskiria, pabrėžia, pvz.:

1. *Kai tik* kas grįžta iš kur, kiekvienas parveža Antaniukui nuo kiško dovanų... VKr, 128. 2. *Kai tik* vaikų neturi, nėra kam veizėti. Ž, I, 256. 3. *Kai tik* subatvakaris, pas Ignotą jau kirpykla... AG, 533.

12 §. Visai kitą prasmę suteikia sakiniui dalelytė *tik*, būdama prieš šalutinį sakinį. Čia tuo *tik* išskiriama, pabrėžiama visa sudėtinio sakinio (ir šalutinio, ir pagrindinio) mintis, pvz.:

1. Ir *tik kai* viskas nurimo, kai visi išėjo išvažiavo bažnyčion, pašoko ir pati galva-trūkčiais iškurnėjo paskui. Vžg, 49. 2. *Tik kai* vakare buvo baigti skirstyti kelio sklypai, jis lyg vėjo malūnas sumosavo abiem rankom... PC, VIII, 124.

Būdama prieš sakinį, dalelytė *tik* rodo, kad sudėtinio sakinio mintis susijusi ir tam tikru priešpastatymo, išskyrimo ryšiu su ankstyvesniąja mintimi, o po jungtuko *kai* dalelytė *tik* išreiškia šalutinio arba šalutinio ir pagrindinio (plg. 11 §) sakinio laiko santykį.

13 §. Pagrindinis sakinytis gali turėti atliepiamuosius žodžius *tada*, *tuomet* ir *pan.*, kurie tik nurodo kurią nors šalutiniu sakiniu pasakomą situaciją, įvykį, kuris veiksmo trukmės atžvilgiu yra lygus ar, apskritai, koreliatyvus su pagrindinio sakinio turiniu. Tačiau pagrindinis sakinytis gali turėti ir pakankamai aiškią loginiu atžvilgiu laiko aplinkybę, su kuria gali būti susijęs šalutinis sakinytis su jungtuku *kai*. Toks šalutinis sakinytis gali paaiškinti ir apriboti, patikslinti pagrindinio sakinio laiko aplinkybę, o taip pat gali turėti ir savarankišką komunikatyvinį turinį, gali reikšti naują įvykį, praplečiantį visų dėstomųjų įvykių eigą, logiškai susijusią su pagrindinio sakinio laiko aplinkybe, pvz.:

1. Palauk, *šį vakarą pat*, kai nueisiu prie karvės, — tarė motina, — paprašysiu dvaro gubernoriaus kokių knygelių tau paskaityti. Ž, I, 292. 2. Sodiečiai dėdė Rapolą mėgo, *kaip ir pirma*, kai jis tebebuvo tįjūnas. Vžg, 99. 3. *Prieš metų keliolika*, kai miškas, baltu sniegu apsiklostęs, buvo žiemos miegu užmigęs, atėjo su kirviais, su pielomis pikti žmonės. VKr, 64. 4. *Nuo pat jaunų dienų*, kai *tik* jis išmoko vaikščioti be rankų pagalbos, buvo nupirkta dvaro. PC, VIII, 178. 5. *Kai kurių naktį*, kai pradeda mėtyti į orą raketą ir šaudyti šviečiamomis kulkomis, *tai* atrodo tikras piknikas su fejerverkais. AVc, III, 406. 6. Nejoj, bernyti; pavasarij, atjok, bernyti, *rudeniį*, kai bus rugeliai želmenyse, žaliosios rūtelės garbiniuose... LD, II, 331.

Šalutinis sakinytis gali plačiau paaiškinti ir sakinio dalį, išreikštą dalyviu, pusdalyviu ar padalyviu, pvz.:

7. Tu *tik* turėsi iš ten man išnešti seną skiltuvą, *užmirštą* po medžiu mano senutės, *kai* ji ten buvo paskutinį kartą. JB, 105. 8. *Tiktai dešimtai valandai besibaigiant*, kai nuo stoties atvežė minosvydžius ir pastatė Kaštonų gatvės gale, legionierių užtvara pasitraukė. AG, 495.

Šie sakiniai nėra vienodi; pirmojo (7) šalutinis sakinytis tėra susijęs su dalyvine grupe, antrojo (8), — apribodamas esamą laiko aplinkybę, visu savo turiniu lygiai taip pat susijęs ir su pagrindiniu sakiniu.

14 §. Sudėtiniame prijungiamajame sakinyje įvykių laiką gali nurodyti ir pagrindinis sakinytis, o šalutinis, pradėtas jungtuku *kai*, gali tęsti siužetinę įvykių raidą, pvz.:

1. Jau ketvertas su viršum mėnesių, *kai* nemačiau Veliunos. PC, XIII, 20.

Struktūriniu atžvilgiu *kai nemačiau Veliunos* rodo įvykių raidą, o pagrindinis sakinytis *jau ketvertas su viršum mėnesių* — tų įvykių trukmę. Tokia sintaksinė inversija labiau pabrėžia laiką, faktų trukmę. Paprastai, čia pagrindiniu sakiniu eina žodžiai ar žodžių junginiai, turį leksinę laiko reikšmę (diena, savaitė, valanda ir *pan.*), pvz.:

1. Jau trečia savaitė, *kai* Mykoliukas *kai* dirba — dirba, *kai* valgo — valgo... Vžg, 56. 3. Valanda, *kai* saulelė nusileido, nes ir žara jau nublyško. Ž, I, 240. 4. Usnienė, mano

sesuo, buvo keturiasdešimt šešerių metų, *kai* pagimdė sūnų. IS, 107. 5. Jau kuris laikas, *kai* esu fronte. AVc, III, 430. 6. Devinti meteliai kaip viena diena, *kai* mano tėvelio nėra namie... LD, II, 385. 7. Anderseną turėjo 14 metų, *kai* nuvyko į Kopenhagą. JB, 4.

Dalis laiką reiškiančių pagrindinių sakinių yra sudaryta iš daiktavardžio vardininko linksnio (2, 3, 5). Tik jungtukas *kai*, atskirdamas tam tikras laiką reiškiančias sakinio dalis nuo pagrindinės sakinio minties, daro visą konstrukciją prijungiamuoju sakiniu. Išmetus jungtuką *kai*, šios konstrukcijos virstų vientisiniu sakiniu, pvz.: *jau trečia savaitė Mykoliukas dirba* (2), *jau kuris laikas esu fronte* (5) ir kt. Kai kurių sakinių pakistų morfologinė sakinio dalių išraiška: vardininkas virstų įprastiniu laiko galininku, nors tarmėse šiuo atveju pasakomas ir vardininkas³.

15 §. Tačiau ne vien laiko sąvoką reiškia sakiniai vartojami be jungtuko *kai*. Randame ir tokių, kur dėl sintaksinės inversijos ir be jungtuko *kai* sakinio turinys, jo įvykiai gali rodyti laiką, apibrėžti kito sakinio, pasakyto su jungtuku *kai*, veiksmo trukmę, ypač kai norima pabrėžti įvykių netikėtumą, pvz.:

1. Rytmetį, dar tebemiegojo Tupikis, *kai* prisistatė prie jo Kazokas. Z, I, 272. 2. Mykolas jau buvo netoli Ukmergės pento, *kai* staiga jį sulaukė kažkoks piliėtis ir sugriebė už alkūnės. AV, V, 346. 3. Jau sutemo, *kai* jis pasiekė Obelių miesčiuką. AG, 3. 4. Užtekdamas išgirsi durų klamptelėjimą, *kai*, net neatsitraukęs akių nuo knygos, galėdavo pasakyti, kuris mokytojas jėjo. AB.⁴

Čia laiko santykius pabrėžia jungtukas *kai*. Tačiau įvykių trukmę pasako pirmieji sakiniai, apibrėždami tolimesnių įvykių vyksmą. Griežtai logiškai kalbant, lyg ir derėtų jungtuką *kai* vartoti su pirmaisiais sakiniais: *kai... dar tebemiegojo* (1), *kai Mykolas jau buvo netoli* (2) ir t. t.

16 §. Tokių sakinių, kurių turinys jau rodo laiko santykius, o jungtukas *kai* juos tik pabrėžia, yra ir kitokios konstrukcijos, pvz.:

1. Deksnys iš apmaudo nusispiovė ir *jau* sukosi išėiti, *kai*, užkliudamas duris, garsiai belsdamas ramentais, įsiriogolino ir, čia pat pas slenkstį suklupęs, ėmė poteriauti elgeta... AG, 568. 2. Meikis, Pikčiurna ir kiti jų artimieji *jau* ėmė sprautis prie išėjimo, *kai* prasivėrė durys ir ant slenkščio pasirodė Būblys. IS, 253. 3. Nusiraminęs strazdelis buvo *jau* beužtraukęs linksną dainelę, *kai* staiga, metęs žvilgsnį į neklaužadą Pilypą, visas sujuda, sukruta, suplasnoja sparneliais ir nori dar jį sulaukyti: „Gi kur tu čia, gi kur tu čia“... AV, V, 259. 4. Buvo beinašas kūtėn, *kai* vėl sustojo: — Nepadvės! PC, VIII, 173.

Šių sakinių jungtukas *kai* derėtų ir su pirmuoju sakiniu. Tokios konstrukcijos sudėtinių sakinių pagrindinio ir šalutinio sakinio turinys lyg priešpastatomas vienas kitam. Tą priešpastatymą dar sustiprina pagrindiniame sakinyje dalelytė *jau*, o šalutiniame — su jungtuku *kai* pasakytas prieveiksmis *staiga* ar *pan*.⁵

³ J. Jablonskis. Rinktiniai raštai, I, 231, 417 psl.

⁴ Šio sakinio gramatinė-leksinė struktūra skiriasi nuo kitų šito skyrelio sakinių (1—4), todėl, nagrinėjant sintaksinius santykius, tokius sakinius reikėtų išskirti atskirai.

⁵ Šio tipo sakiniams būdingas pagrindinio sakinio veiksmožodžio sudurtinis pradėtinis laikas (3, 4). Tačiau literatūrinėje lietuvių kalboje šis laikas vis rečiau ir rečiau tepasitaiko.

17 §. Yra ir tokių sakinių, kur jungtuko *kai* vietoje tikty ir jungtukai *o, bet*⁶. Tik šie jungtukai ir tereikštų vien priešpastatymą, o jungtukas *kai* suteikia dar ir laiko atspalvį, pvz.:

1. Nutiesia nudriekia jomis rugienas ir gaisru uždega lomos raisto viršūnes, *kai* pati atkalnė tebėra pilkai parūkavusi. Vžg, 64. 2. *Kai* pirkios stalą, suolus, langus ir palanges Severja temazgojo vos keletą kartų per metus, kiemelį šlavė kas šeštadienį... Vžg, 41. 3. *Kai* mažasis daugiau glaudėsi prie motinos, vyresnysis sekė tėvu. PC. VIII, 139.

Jungtukas *kai* čia tinka tiek su vienu, tiek ir su kitu sakiniu. Minties savarankiškumo atžvilgiu abu sakiniai taip pat lygūs, tik jungtukas *kai*, suteikdamas sakiniams laiko atspalvį, juos glaudžia ir susieja.

18 §. Išsiskiria dar tokie sudėtiniai sakiniai, kurių laiko santykis išreiškiamas tam tikra pastovia frazeologine sakinio struktūra: viename sakinyje, visada pradžioje, tarinys yra neigiamas veiksmožodis (dažniausiai veiksmožodis *nespėti* ar pan. su dalelyte *dar*), o antrasis sakinys, reiškiantis priešingą mintį, prasideda jungtuku *kai*, pvz.:

1. Bet gal nelaimingą valandą prisėdo bobulė skustų — nes *dar neapskutė* ji nei dviejų bulbių, *kai* jau, įsikibusi į langą, šaukė Onutė... VKr, 169. 2. *Nepraslinko* dienos ir nakties, *kai* atidundino Dundulis atgalio ir parsinešė tos avies vilną, kurią jam paliepė Vaiva. VKr, 51. 3. Sevanu *nespėjau* pasigrožėti, *kai* jau lėktuve skridusieji draugai armėnai gyvai sumostigavo, garsiai sušneko, prilipo prie langų: — Araratas! Araratas! PC, X, 172. 4. Vokiečiai *dar nesuspėjo* paruošti savo ginklų, *kai* subildėjo smūgiai, ir trejetas okupantų, su pralaužtomis kaukolėmis, kaip pėdai sukrito žemėi. AVc, III, 232.

Tokia sakinio konstrukcija, vartojama ir be jungtuko *kai*, vis tiek rodo laiko santykį pvz.:

5. Pareinu pietų, *nespėju* pavalgyti, dvare skambina karvių milžti. Ž, I, 426. 6. *Da nespėjo* užgiedot, tas bernas jei su lazda in galvą... JBs, III, 204.

Žemaitės raštuose, tautosakoje tokių sakinių yra arba visai be jokio jungtuko, arba su jungtuku *kaip*⁷. Literatūrinėje kalboje jų randame ir be jungtukų, ir su jungtuku *kai*.

19 §. Priešpastatant vieną mintį kitai, yra vartojamas sudėtinis jungtukas *tu tarpu kai* arba *kai tu tarpu*. Tų pačių rašytojų raštuose panašiais atvejais priešpastatymui yra vartojama kaip jungtis ir vienas žodžių junginys *tu tarpu*. Kartais gali būti ir atskirai pabrėžiamas *tu tarpu*, atsiejant šalutinį laiko aplinkybės sakinį su jungtuku *kai*.

1. Nusimetęs švarką, atsiraitojęs storų lininių marškinių rankoves, vienplaukis, jisai kėlė šake pėdus į vežimą *tu tarpu, kai* jo jaunesnysis brolis Vincas juos krovė vežime. AVc, III, 225. 2. ...Ten saulė baltesnė ir kaitresnė, o akmenuota žemė negailestingai pavydi žmogui net mažo derliaus, *tu tarpu* šiame krašte darbštusis prancūzas be vargo gali džiaugtis laukuose išlietu prakaitu... AVc, III, 366.

⁶ J. Jablonskis panašiais atvejais pavartotą jungiamąjį žodį *kaip* taisydavo į *tik* ar *bet* (Jablonskio raštai, IV, K., 1935, 244 psl.).

⁷ Apskritai, Žemaitės raštų 1948 m. leidime jungtuko *kai* iš viso nėra: tokiais atvejais vartojamas arba jungtukas *kaip*, arba *kada*, o kartais ir *kuomet*. 1956—1957 m. leidime šalutinį laiko aplinkybės sakinių jungtukas *kaip* pakeistas jungtuku *kai*, tačiau šios sakinių konstrukcijos (1—4) jungtukas *kaip* paliktas, pvz.: *Nespėjo ponis pasirinkti gospadinei, kokią užkandą pritaistyti, kaip parbėgusi tarnaitė pasakė, jog daktaras neklausė eiti į rūmą, bet nuvažiavo stačiai prie kito ligonio*. Ž, II, 9.

1-me sakinyje atliepiamuoju žodžiu *tuo tarpu* ir šalutinio sakinio jungtuku *kai* pabrėžiamas ir pagrindiniame, ir šalutiniame sakinyje vienu metu vykstantis veiksmas, kurio trukmę sąlygoja abiejų sakinių turinys. 2-jo sakinio *tuo tarpu* pabrėžia tik dviejų minčių priešpriešą. Kada toji priešprieša daugiau susiejama laiko santykiu su kito sakinio turiniu, vartojamas ir sudėtinis jungtukas *kai tuo tarpu* (šalia *tuo tarpu kai*), pvz.:

3. — Aš, ponas, — dusliai atsiliespė iš tamsos Simonas, *kai tuo tarpu* dvi ienos viena po kitos brakštelėjo į žemę, ir suprunksėtė arklys. AV, V, 78. 4. ...Hitlerininkai lengvai galėjo privežti sau visko, ko jiems reikia, *tuo tarpu, kai* mūsų bazes tegalėjai pasiekti po ilgos kelionės užpustytais keliais... AVC, III, 350. 5. ...Suomijos, Estijos ir Latvijos buržuazija neturėjo savųjų imperialistinių tikslų, dėl kurių kova prieš Tarybų respubliką atrodė būtina, *tuo tarpu kai* Lenkijos buržuazinės respublikos siekimai buvo nukreipti ne tik į Lietuvą ir Baltarusiją, bet ir į Ukrainą. LR, XXXI, 373.

20 §. Paprastai, jungtuku *kai* (ar kitais laiko reikšmės jungtukais) jungiamo sakinio veiksmas ar būseną trukmės atžvilgiu susiję su pagrindinio sakinio veiksmo trukme. Ir gramatinis, ir loginis šių sakinių prasmės ryšys yra glaudžiai sutapę: vieno sakinio veiksmas ar būseną sąlygoja kito sakinio veiksmą ar būseną. Bet kalboje randame ir tokių atvejų, kada toks loginis prasmės ryšys tarp tokių sakinių yra nutrūkęs: laiko santykis, kurį jungtukas *kai* iškelia, jungia turinio atžvilgiu nesusijusius veiksmus, t. y. šalutinio sakinio veiksmas ar būseną nepriklauso nuo pagrindinio sakinio veiksmo ar būsenos. Paaiškinti tai galima tuo, kad šnekamoji kalba nemėgsta tuščio žodingumo: kur pagrindinė mintis aiški be kurios žodžių grupės, ten atitinkamos grupės nyksta, ir ilgainiui susidaro net pastovios sintaksinės konstrukcijos: pagrindinis sakinytis be šalutinio ir (dar dažniau) šalutiniai sakiniai be pagrindinių, pvz.:

1. *Kai* Jurgis atseka jų pėdomis, svečias kvatojasi, aslos viduryje stovėdamas, — didelis ir kažkoks savas, artimas. AG, 320.

Čia šalutinio sakinio veiksmas *atseka* ir visa sakinio mintis logiškai nieko bendro neturi su pagrindinio sakinio mintimi ir veiksmu *svečias kvatojasi*. Rodos, logiškai galvojant, turėtų būti *kai Jurgis atseka...*, *mat, kad svečias kvatojasi*. Tada tarp visų sakinių liktų nuosekli minties eiga, o šalutinis laiko aplinkybės sakinytis taip pat būtų ir loginis, ir gramatinis atžvilgiu susijęs su numanomą pagrindinio sakinio veiksmu *mat*. Dabar gramatinį ryšį palaiko tik jungtukas *kai*, bet įprastinis loginis klausimas *kada svečias kvatojasi?* šiuo atveju lyg ir nesiderina su šalutiniu sakiniu. Panašūs sakiniai dažniau jungiami jungtuku *kada*, pvz.:

2. *Kada* jie išėjo į Sileikių gatvę, būrys moterų bėgo iš ano kaimo galo; klaidiai kažką šaukdamos, jos puolė į kiemus ir išlakstė pakluonėmis. AG. 19. 3. *Kada* aš pėsčias grįžau, žmonės pradėjo rugius piauoti. VKr, 108.

***Kai* — šalutinių priežasties aplinkybės sakinių jungtukas**

21 §. Jungtuku *kai* prijungti šalutiniai sakiniai, šalia laiko santykio, gali reikšti dar ir priežastį, dėl kurios vyksta pagrindinio sakinio veiksmas ar būseną. Tokį antrinį priežasties santykį rodo abiejų sakinių turi-

nys, bet jis yra ryškesnis tada, kai pagrindiniame sakinyje yra sakinio skiriamosios dalelytės *tai*, *taip* arba kai šalutinis sakinyš eina tuoj po tarinio—veiksmažodžio, pvz.:

1. *Kai tik* vaikų neturi, nėra kam veizėti. Ž, I, 256. 2. Kaip tau, *kai* tu toks darbštus ir tavo šeima darbšti, *tai* aš ir žemės geresnės išskirsiu, ir algą didesnę mokėsiu... AV, V, 36. *Kai tik* Kudliukas artyn, *taip* tas — urgzt! AG, 752. 4. Aš niekad nebuvau drąsus, nebent iš baimės, *kai* daugiau nieko nebelieka, kaip tik rodyti narsą... AG, 510. 5. *Kai* prapuolė jaunos dienos, teprapuolie vainikėlis. LD, II, 173. 6. *Kai* ištisą savaitę ryji sunkias spauštuvės švino dulkes, kenti įkyrų mašinų bildesį ir atgalia ranka brauki įsūrėjusį veido prakaitą, *tada* smagu, o, kaip smagu sulaukus saulėtos poilsio dienos JBit, I, 113.

Šių sakinių šalutiniai sakiniai, suteikdami visai minčiai bendrą laiko foną, aiškina kitų pagrindinio sakinio aplinkybių, iš dalies ir veiksmo, priežastį. Sakysim, kartu su laiko santykiu, kurį pabrėžia jungtukas *kai*, smagumo (6) priežastį, kodėl *smagu, sulaukus... poilsio...*, pasako tas pats šalutinis sakinyš *kai ištisą savaitę ryji... dulkes...*; priežastį, kodėl *nėra kam veizėti*, pasako — *kai tik vaikų neturi* (1). Tokios konstrukcijos sakiniu gali būti aiškinama ir sakinio priežasties aplinkybė. Sakysim, 4-me sakinyje yra priežasties aplinkybė *iš baimės*, o šią priežastį (kodėl buvau drąsus... iš baimės...) kaip tik ir pagrindžia šalutinis sakinyš su jungtuku *kai*.

***Kai* — šalutinių sąlygos aplinkybės sakinių jungtukas⁸**

22 §. Nors jungtuku *kai* pirmiausia jungiami šalutiniai laiko aplinkybės sakiniai, tačiau, *kai* toks sakinyš turi dvigubą jungtuką *kai—tai*, o jo tarinyš yra išreikštas būsimojo laiko veiksmažodžiu ar kt. tam tikromis lytimis, dar turint prieš akis ir kontekstą, šalia laiko santykių, išskyla ir sąlygos santykis, pvz.:

1. *Kai* neduos degtinės, langus išmaišysim!. Ž, I, 359. 2. *Kai* pasveiks, *tai* ir patys parvažiuos... AV, V, 79. 3. *Kai* tik tokie darbai, *tai* jau ir dairykis... AG, 97. 4. O *kai* padirbdinčiau naują laivuzelį, nuleisiu ant jūruželių, nuleisiu ant marelių. LD, I, 821.

Reikšdami pirmiausia laiko santykį, šie sakiniai, šalia sąlygos, nurodo taip pat lyg ir priežastį. Tokį daugiaprasmiškumą suteikia šiems sakiniams abiejų sakinių tarinių įvykio veiksmo būsimojo laikas (1, 2) arba tariamoji nuosaka (4), arba šalutinis sakinyš, reiškiantis nuolatinę būseną (3). Tos lytys tartum nustato ir reiškiamų įvykių eilę: pirma vyks šalutinio sakinio veiksmas, po to — pagrindinio.

³ Jungtuką *kai* laikyti šalutinių sąlygos aplinkybės sakinių jungtuku nederėtų: čia reikia kalbėti tik kaip apie antrinį tokių šalutinių laiko aplinkybės sakinių atspalvį, kurį suteikia turiniui dar ir kitos gramatinės-leksinės priemonės. *Kai* norima pasakyti tik sąlyga, vartojamas vis dėlto jungtukas *jei(gu)*, pvz.: *Kai varpininkas nenorėdavo skambinti arba jei kas jį pakviėsdavo burnelei, jis tuojau savo šuniui užriėdavo ant uodegos virvę, ir šuo besiblaškydamas ją taip pradėdavo tampyti, kad tik klausyk, kaip vakarinėms pamaaldoms kviečia*. PC, XII, 137.

Kai — šalutinių veiksnio sakinių jungtukas

23 §. Kai pagrindinis sakinyš beasmenis, šalia laiko santykio, gali būti ir kitas santykis, atitinkąs šalutinio veiksnio sakinio santykį, pvz.:

1. Dar pikčiau, *kai* prie tavęs nėra kartais kapeikos... Ž, II, 14. 2. Nepatogu, *kai* vienam kaime dvejose vestuvėse vienu metu ir dargi gretimuose kiemuose. VKrR, 203. 3. Man tik geriau, *kai* tas garvežys šniokščia: pasiilgau, seniai matęs... AG, 774. 4. Tiesiog kvailai atrodo, *kai* ant gotiškų raidžių tuos išvirkščius stogelius uždedi. IS, 246.

Netaip ryškūs veiksnio santykiai, kai vardinė tarinio dalis reiškia prievieksmiu (1, 3). Čia dar persipina ir priežasties santykiai. Apskritai, jungtuku *kai* jungiamų šalutinių sakinių veiksnio santykis tegali būti antrinis.

Kai — šalutinių papildinio sakinių jungtukas

24 §. Su tam tikrais pagrindinio sakinio tranzityviniais veiksmažodžiais santykiaujantys šalutiniai sakiniai su jungtuku *kai* gali reikšti ir antrinius papildinio santykius, pvz.:

1. Girdi, *kai* nuo šakos ant šakelės paukštukas šokinėja, kaip pilka voverėlė lipinėja. VKr, 64. 2. Pameni, *kai* eidavom su liktarnom iš Kriauzos... PC, XIII, 20. 3. Ar girdėjai, *kai* per audrą griūva žalias jovaras prie kelio? SN, 222. 4. Nė kurteliai nejuto, *kai* mūs ponas parjojo. LD, I, 749.

Nors šie sakiniai ir gali būti laikomi šalutiniais papildinio sakiniais, tačiau jungtukas *kai* jiems suteikia aiškų laiko atspalvį.

Kai — šalutinių pažyminio sakinių jungtukas

25 §. Šalutiniai pažyminio sakiniai, išplėsdami pagrindinio sakinio laiko aplinkybę, pasakytą daiktavardžiu, išlaiko šalutinių laiko aplinkybės sakinių atspalvį. Tačiau pagrindiniame sakinyje laiko aplinkybė dar gali turėti pažyminį — parodomąjį įvardį *tas, ta, toks, tokia* ar pan., reikalaujantį dar paaiškinimo. To pažyminio — parodomąjo įvardžio turinį ir atskleidžia šalutinis pažyminio sakinyš su jungtuku *kai*, pasakdamas kalbamajam pagrindinio sakinio metui būdingą ypatybę ar kurį nors naują įvykį, naują dalyką, suderintą su visa kūrinio siužeto raida, pvz.:

1. ...Daug upėmis vandens nutekėjo nuo *to* laiko, *kai* jaunasis bernelis vedė dailią bajoro dukruželę. VKr, 32. 2. Ir pasirinkęs atėjo kaip tik *tą pačią* pavakarę, *kai* Ignotas ruošėsi Palūgėn. AG, 56. 3. *Tomis* dienomis, *kai* visi nerimastaudami laukė vokiečių puolimo, iš pogrindžio išėjusiame Revkome Jurgis Kirstukas pasirašė savo iškilmingąjį pasižadėjimą. AG, 330. 4. Gerai, bet tai tik *tu* atveju, *kai* jie ne tiek daug dirba, kaip dabar, nuo ryto iki vakaro įkinkyti. IS, 93.

26 §. Šalutiniai pažyminio sakiniai su jungtuku *kai* gali apibūdinti, patikslinti ar apriboti ne tik pagrindinio sakinio laiko aplinkybę (paprastai, išreikštą tokiais daiktavardžiais, kurie žymi laiko sąvoką: sa-

kysim, — metas, laikas, diena, rytas ir pan.), bet ir kitų sakinio dalių turinį (veiksnių, papildinio, sąlygos aplinkybės ir kt.). Pavyzdžiui:

1. Svajodamės džiaugėsi Aras, kad aru gimė, ir laukte laukė *tų* laikų, *kai* aru ims aukštai skrajoti, kur žmogaus akis nepasiekia, kur silpnas paukštis nepakyla. VKr, 32. 2. Bet tai buvo ne *toji* naktis, *kai* vyras grįžo, pardavęs vaiką. PC, 130. 3. Prašneko Monika su *tu* įprastu valstiečiams drovumu, *kai* jie stengiasi pataikyti į ponų kalbą ir nepataiko... PC, 180. 4. Ateis *toks* laikas, *kai* visos pasaulio tautos bus ramios dėl savo ateities. T, 1959.X.29.

27 §. Šalutiniu pažyminio sakiniu gali būti paaiškinta, patikslinta ar apribota pagrindinio sakinio kuri dalis ir be atliepiamojo žodžio — parodomąjo įvardžio, pvz.:

1. Asesorius laukia vakaro, *kai* pargins galvijus, reikia jam visus surašyti. Ž, I, 384. 2. Nutaikęs momentą, *kai* vokiečiai susilpnino ugnį..., jis atsargiai nušliaužė už sandėlio mūrelio ir pasikėlė ant kojų. AG, 395. 3. Tik vienam akimojui, *kai* žandaras atsigręžė į jį, kažkodėl užsimerkė, ir tiek. AG, 71. 4. Tai yra pradžia laimingiausios epochos, *kai* politikos bus vis mažiau ir mažiau, apie politiką bus kalbama rečiau ir ne taip ilgai, o daugiau kalbės inžinieriai ir agronomai. LR, XXXI, 469.

Kai — sakinio dalių jungtukas

28 §. Sakinyje *kai* gali būti vartojamas lyg dalelyte įvairioms sakinio dalims išskirti, iškelti. Bemaž visada šios konstrukcijos dar turi ir dalelytę *tai*, kuri padeda tam tikru santykiu susieti tą konstrukciją su visu sakiniu. Dėl tokios sąsajos su visu sakiniu *kai—tai* laikytinas dvigubu jungtuku ir šiose konstrukcijose. *Kai* yra vartojamas vienas arba su prielinksniu *dėl* — *kai dėl*, pvz.:

1. *Kai* ponas *tai* vasarą ir pėstiems neleidi per savo lauką pereiti... AV, V, 217. 2. *Kai* iš nuodegulių, *tai* maža nauda — gal tik malka. AV, V, 92. 3. Maistu *tai* mielai padėsime, bet *kai* pinigais, *tai* patys be cento vaikštome... AV, V, 349. 4. O *kai* dabar, *tai* išdaužyti, išblaškyti. AG, 143. 5. Ona... šoka aiškinti, kad nieko panašaus, kad tiktai Maskoniokas neleidžia jai praeiti, o *kai dėl* kitų, *tai*... JBlt, IV, 120. 6. *Kai dėl* vienos ar kitos šalies visuomeninės santvarkos, *tai* tai yra jos tautos vidaus reikalas. T, 1959.XI.1.

Konstrukcija su *kai* arba *kai dėl* visada yra pasakoma sakinio pradžioje. Ja išreiškiamas koks išskirtinis dalykas, į kurį norima atkreipti skaitytojo ar klausytojo dėmesį.

J. Jablonskis vartojo šią konstrukciją, taisydamas pasitaikiusį raštuose *kaslink*. Tačiau šį *kai dėl* laikė „įtartinu“. Galutinai nepasmerkdamas, jis patarė vartoti šią konstrukciją atsargiai, todėl, taisydamas *kaslink*, dažniausiai siūlė vartoti vieną *kai* arba visai pakeisti sakinio konstrukciją⁹. Bet jis pats tokių konstrukcijų nevengė, pvz.:

7. *Kai* aš, *tai* noromis jo klausiau. JJ, V, 142. 8. *Kai* tautybės, *tai* jie visi esą lenkai. JJ, IV, 195¹⁰. 9. O *kai* praktika, *tai* ji visuomet lyg sakyte sako, jog maišymas gramatikoje logikos su gramatikos dalykais gerų vaisių neduoda. JJ, II, 254.

⁹ Jablonskio raštai, IV, 55 psl.

¹⁰ Šalia šio sakinio su *kai* duota ir kita konstrukcija be *kai*: „Tautybės — jie visi...“ (ten pat, 195 psl.).

Apskritai, šios konstrukcijos vis daugiau įsigali lietuvių literatūrinėje kalboje rusų kalbos poveikiu, praturtindamas kalbą naujomis išraiškos formomis. Iš mūsų rašytojų daugiausia šias konstrukcijas vartojo A. Vienuolis, jų yra A. Guzevičiaus, J. Baltušio raštuose, dažnai jos randamos publicistinio pobūdžio raštuose, vertimuose. Visai jų nerasta A. Venclovos, Žemaitės, Vaižganto, V. Krėvės kūrinuose.

Šios konstrukcijos yra vartojamos ir šnekamojoje kalboje. Tai patvirtina Lietuvių kalbos žodyno¹¹ pavyzdžiai; yra jų ir tautosakoje. Pavyzdžiui:

10. Matai tu, bjaurybe, dabar reki ne savu balsu; e *kai* mum buvai prapuldys. JBs, II, 253. 11. *Kai* toks žmogus, *tai* dar laukia — neprąšo skolos mokėti. *Zod.*, 47. 12. *Kai* obuolio — mūsų deda batviniuos. *Zod.*, 47.

Jungtuko *kai* vartojimo atvejai kitų jungtukų ir dalelių vietoje

29 §. Šnekamojoje kalboje *kai* vartojamas ir palyginamojo jungtuko *kaip* vietoje. Tai rodo užrašytosios liaudies pasakos:

1. ...Ale tau tik reikia akis išlupt, *kai* tu ir man padarei. JBs, III, 107. 2. ...Tas pirštas buvo *kai* rags... JBs, I, 24. 3. Po česo jie tokį vaikina susilaukė, *kai* nykštį. JBs, I, 8. 4. ...*Kai* lavons išbalusi buvo iš to išgąščio... JBs, I, 23. 5. ...Jokį žmogų nemačiau *kai* tavę pirmutinį... JBs, IV, 22.

Reikia manyti, kad *kaip* vietoje pavartotas *kai* ir 5-me sakinyje. Tik čia tas *kai* jau turi priešpriešos, išskyrimo reikšmę ir atitinka daugiau dalelytę *tik*.

30 §. Dalelyte vartojama ir *kai* su veiksmažodžiais veiksmo ypatybei, tam tikram veiksmo stiprumui žymėti, kaip ir dalelytės *kad* arba *kaip*, tik *kai* suteikia visam sakiniui laiko atspalvį, pvz.:

1. Andai supykęs *kai* įkibo braižyti man burną, aš rėkdama takšt per nagus, ir jis pradėjo rėkti... Ž, II, 179. 2. Ir *kai* ims dainuoti visokias traldas ir vis taip, kad Ilžė girdėtų. IS, 243. 3. Ir *kai* trinktels — arklys į šalį, vos į griovį nepartrenkė... AVc, III, 310.

Literatūrinėje kalboje dažnesnės tokios konstrukcijos su dalelyte *kad*. Ypač dažna tokia pastovi frazeologinė konstrukcija su būsimąjo laiko veiksmažodžiu *imti*: *kai* (arba *kad*) *ims* (2).

Jungtuko *kai* vieta sakinyje

31 §. Šalutinis sakiny, jungiamas jungtuku *kai*, gali būti pagrindinio sakinio pradžioje, viduryje ir gale. Įprastinė jungtuko vieta yra šalutinio sakinio pradžioje. Tačiau jungtukas *kai* randamas ir šalutinio sakinio viduryje. Čia jis dažniausiai pasakomas su tariniu—veiksmažodžiu, pabrėžiant veiksma, kuris turi nulemti ir pagrindinio sakinio veiksmo trukmę, pvz.:

1. Tuos keturis, kur vaikščiojo į Vilnių, *kai* pasiguldė raižyti, sako, mėsos kekulais lakstė... Ž, II, 17. 2. Tu gi aną šventadienį *kai* užsivilkai, dvi savaitai tampei. VKr, 197. 3. O Bilikauskienė *kai* gimdė — daktaras ant daktaro. PC, VIII, 30. 4. Anądien *kai* šo-

¹¹ Lietuvių kalbos žodynas, V, V., 1959, 47 psk.

viau, tai kad davė atgal, dievuliukau tu mano, kad nešė visą šviną, vos nykščio man ne-
nujojo! JBlt, IV, 196. Aš pajurėmis *kai* važiavau, *tai* Laumė viena įsėdo ir aš ję
pavėžinau. JB, I, 33.

Toks jungtuko įkėlimas į sakinio vidurį ir jo pavartojimas šalia veiks-
mažodžio suteikia sakinio minčiai daugiau dinamiškumo, ypač tais atve-
jais, kada pagrindinio sakinio turinys yra rezultatyvinis, išreiškias tam
tikrą pirmojo sakinio veiksmo padarinį (1, 4).

JUNGTUKO *KADA* VARTOJIMAS

Jungtukai *kada* ir *kai* lietuvių literatūrinėje kalboje

32 §. Tarp sinoniminių jungtukų *kada* ir *kai* vartojimo, jungiant šaluti-
nius laiko aplinkybės sakinius, lietuvių literatūrinėje kalboje skirtumo nėra.
Visais atvejais gali būti vartojamas ir *kada*, ir *kai*. Tačiau šalutiniame sa-
kinyje pavartotas vienas ar kitas jungtukas sakinio turiniui suteikia šiek
tiek kitokį atspalvį. Todėl vienais atvejais dažniau yra pasakomas *kada*,
o kitais — *kai*. Kai vieno sakinio veiksmo ar būsenos trukmė apsprendžia
kito sakinio veiksmo, būsenos trukmę, tokius sakinius dažniau jungia jung-
tukas *kai*. O kai norima šalutiniu sakiniu pabrėžti ne veiksmo ar būsenos
trukmę, o patį laiką, tada vartojamas jungtukas *kada*. Net viename sudėti-
niame sakinyje, jungiant kelis to paties laipsnio šalutinius laiko aplinkybės
sakinius, kartais yra vartojami abu jungtukai — *kada* ir *kai*, priklausomai
nuo to, kas pabrėžiama: veiksmo trukmė ar laikas. Pavyzdžiui:

1. — O kada gi tas Pavasaris ateis? — klausė kiti žvirbliai.

— *Kai* parlėks gužai, — atsakė senis žvirblis: — bet *kada* jie parlėks, *tą* sunku
žinoti iš anksto. JB, 270.

Tas pavyzdys akivaizdžiai rodo, kaip jungtukai *kada* ir *kai* vartojami.
Pirmuoju atveju (*kai parlėks gužai*) svarbu, kada po veiksmo *parlėks* seks
kitas veiksmas, parodoma, kada vienas veiksmas pakeis kitą (*kai par-
lėks... — ... ateis...*), todėl pavartotas jungtukas *kai*. Antruoju sakiniu pa-
sakomas pagrindinio sakinio papildinio (*tą*) turinys: svarbu žinoti laikas,
kada parlėks; čia jau pakitęs ir jungtukas (*kada*). Panašių atvejų yra ir
daugiau:

2. *Kada* Jonaitis išėjo iš tualetinės, žvalgybininkas negirdėjo; neišgirdo, ir *kai* jis
atidarė vagono duris, tik pajuto, kaip vėjas ir šaltis dvelktelėjo į kupe, užgavo jo kojas
ir garsiau pradėjo tauškėti ir bildėti visas traukinys. AV, V, 450. 3. Neskubėdavo pasinau-
doti proga net *tada*, *kai* tie uždarbiai patys atsiradavo žiemos metu, *kada* buvo kertami
ir vežami į Nemuną valdžios miškai. VKrR, 154. 4. *Kad* seselė už stalo sėdėjo, su rūtelių
vainiku kalbėjo... *Kai* tu sėsi už balto stalo, aš žaliuosiu ant tavo galvelės. LD, I, 127.
5. Tik *tada*, *kai* šalis bus elektrifikuota, *kada* pramonė, žemės ūkis ir transportas bus
paremti technine šiuolaikinės stambiosios pramonės baze, tik *tada* mes galutinai nuga-
lėsime. LR, XXXI, 471—472.

Šie pavyzdžiai dar kartą patvirtina, kad jungtuką *kai* vartojame ten,
kur norime pabrėžti viso sakinio turinį, o kai norima atkreipti skaitytojo
dėmesį į veiksmo ar būsenos laiką, vartojamas jungtukas *kada*. Jungiant

veiksniu, papildinio ar pažyminio šalutinius sakinius su laiko atspalviu, taip pat, paprastai, vartojamas jungtukas *kada*, daug rečiau — *kai*. Kai šalutiniu papildinio sakiniu aiškinamas pagrindinio sakinio tranzityvinis veiksmažodis, beveik visada jungiamuoju žodžiu eina santykinisrieveiksmis *kada*.

K. Donelaičio raštuose vietoje jungtuko *kada* vartojama tik sutrumpinta lytis *kad*. Kartais jungtuką *kad* tokiu atveju sutinkame ir kitur, ypač šnekamojoje kalboje ir tautosakoje (4).

***Kada* — šalutinių laiko aplinkybės sakinių jungtukas**

33 §. Pagrindinio ir šalutinio sakinio, jungiamo jungtuku *kada*, veiksmo ar būsenos trukmės sutapimas ar nesutapimas yra reiškiamas tomis pat leksinėmis-gramatinėmis priemonėmis, kaip ir sakinių su jungtuku *kai*.

Kai pagrindinio ir šalutinio arba vieno šalutinio sakinio tarinys yra išreikštas veiksmažodžio eigos veikslu, tai tokių sakinių, kaip ir su jungtuku *kai*, veiksmo eiga dabartyje, praeityje ar ateityje sutampa, pvz.:

1. Ogi dabar purvynai, *kad* juos krutina vyžos, nei kisielius ant ugnies pleškėdami, teška. KD, 64. 2. *Kada* reikia į bažnyčią, Bendorius su meškere ant tilto. Ž, I, 370. 3. *Kada* pamatysi, jos vis naminiais apsirengusios. VKr, 175. 4. ...*Ne tada* šunis lakint, *kada* reik medžiot. AG, 174. 5. *Kada* turėsite — atiduosite. PC, VIII, 114. 6. Rankos vyro — gražu, *kada* tvirtos! SN, 199. 7. *Kada* mums kalba apie dorovę, mes sakome: komunistui visa dorovė — šioje sutelktinėje solidarijoje drausmėje ir sąmoningoje kovoje prieš išnaudotojus. LR, XXXI, 262.

34 §. Kai abiejų arba vieno šalutinio sakinio tarinys—veiksmažodis yra įvykio veikslu, sakinių veiksmo eiga nebesutampa: priklausomai dar nuo turinio ir tam tikrų struktūros elementų šalutinio sakinio veiksmas gali vykti prieš arba po pagrindinio sakinio veiksmo. Tokie šalutiniai sakiniai, kurie rodo veiksmą, vykstantį prieš pagrindinio sakinio veiksmą, dažniausiai eina prieš pagrindinį sakinį ir dar gali turėti atliepiamąjį žodį *tada*, pvz.:

1. Mes, *kad* mus žiemys per daug užkibina grumzdams, *tu* kytriai pasislėpti į šiltą pašalį lendam... KD, 92. 2. Bet *kada tik* Palmutė ateidavo į fligelį jo aplankyti, vis rasdavo jį miegantį... AV, V, 391. 3. Net jam galva į pečius susmego, kaip pritrenktam, *kada* kalvis šuktelėjo: — Ką čia, tėvai, dirbi? AG, 19. 4. Ir *kada* komisijoj Jokūbą paklausė, ar jis nori kautis su fašistais, tartum sunkiausią naštą nuo pečių nusimesdamas, žiūrėdamas komisijos pirmininkui tiesiog į veidą, jis niūriai tarė: — Taip. AVc, III, 333. 5. Komunistu tapti galima tik *tada, kada* praturtinsi savo atmintį žinojimu visų tų gėrybių, kurias yra sukūrusi žmonija. LR, XXXI, 255.

35 §. Pagrindinis sakiny, reikšdamas veiksmą, vykstantį prieš šalutinio sakinio veiksmą, paprastai, dar turi dalelytę *jau*, o jo tarinys yra įvykio veikslu veiksmažodis¹², pvz.:

1. Debesis visai *jau* buvo užgules, *kada* Petriukas grįžo pas kiaules. VKr, 148. 2. Kirstukas *jau* spėjo perduoti klebono eržilą budėjusiems valsčiaus tarybos kieme policininkams, *kada* plačiose Namiejūno lubniose, švilpaudamas ir šūkaluodamas, Deksnys įvežė

¹² Žr. tokios konstrukcijos sakinius su jungtuku *kai* 7, 8 §.

į kiemą Kanopą. AG, 595. 3. ...Visi „lyg prasmege žemėn būtų“, *kada* jų čia „verkiant reikia“. AG, 259. 4. *Kada* aš pėsčias grįžau, žmonės *jau* pradėjo rugius piauti. VKr, 108

36 §. Jeigu pagrindinio sakinio veiksmažodis eigos veikslo, tai šalutinio sakinio įvykio veikslo veiksmažodis rodo veiksmą, įsiterpusį į pagrindinio sakinio tebesitęsiantį veiksmą¹²:

1. Viduje taisėsi *jau* gulti, *kada* Tupikis įsibeldė. Ž, I, 272. 2. Žolėje *dar* nebuvo užgesusios paskutinės ryto rasos liepsnelės, *kada* jie, pasirinkę saugesnę vietą, susėdo ant miško samanų. AVc, III, 497. 3. Tas vaiks *jau* buvo pusės metų, *kada* turėjo karalius vėl išvažiuot an seimo. JB, IV, 138.

37 §. Dėstomųjų įvykių laiką gali nusakyti ne šalutinis sakiny su jungtuku *kada* (plg. 14 §), bet pagrindinio sakinio turinys, pvz.:

1. Saulė *jau* gerokai pakilo, *kada* motina pramigo vieną ilgą valandą. PC, VIII, 28. 2. Rodos, tai buvo iš viso pirmas kartas, *kada* Petras pamatė nuostabiąsias Kuršių kopas, žvejų kaimus, aukštuosius smėlio kalnus, panašius į Sacharos dykumas... AVc, III, 592. 3. Buvo ūkanota, rūsti Klaipėdos diena, *kada* laikraštyje netikėtai pamačiau žinią — mirė Leonas Skabeika. AVc, III, 547.

Šių sakinių siužetinę veiksmo eigą pasako šalutiniai sakiniai, o pagal sakinio struktūrą pagrindiniai sakiniai rodo šalutinio sakinio veiksmo laiką. Labai lengvai tokie sakiniai gali išvirsti išplėstine laiko aplinkybe, tik laikas, pasakytas tokiu sakiniu, daro mintį dinamiškesnę, svaresnę, plg.: *buvo ūkanota, rūsti Klaipėdos diena, kada laikraštyje... pamačiau... ir ūkanotą, rūščių Klaipėdos dieną laikraštyje... pamačiau...* Pirmuoju atveju vaizdas daug ryškesnis. Tokios sinonimiškos sintaksinės konstrukcijos pagal reikalą padeda patikslinti dėstomąją mintį ir praturtina minčių reiškimą įvairesnėmis išraiškos priemonėmis.

38 §. Kaip ir *kai*, jungtukas *kada* gali jungti šalutinius laiko aplinkybės sakinius, aiškinančius ar daugiau apribojančius pagrindinio sakinio laiko aplinkybę, pvz.:

1. Drauge su pietumis nyko iš namų *iki septintos aštuntos valandos, kada* grįždavo vakarienės taisyti. Vžg, 112. 2. *Vakare, kada* visi buvo išsiskirstę, o kalvis gesino židinių, — pasigirdo nelygus kanopų beldimas... AG, 557. 3. *Vieną dieną, kada* Malonė Jurgis buvo turguje, o Malonienė minkė duoną, atėjo laiškinkas ir nutraukino šunaitį. IS, 38. 4. Kaip be galo reikalingi ir reikšmingi tie žodžiai *šiandien, kada* naujieji fašistiniai karo šaukliai vėl nori žmoniją paskandinti liepsnose ir kraujuje! AVc, III, 511.

Šalutiniais laiko aplinkybės sakiniais su jungtuku *kada* taip pat gali būti paaiškinta pagrindinio sakinio laiko aplinkybė, išreikšta dalyviu, padalyviu ar pusdalyviu (išskirtine sakinio dalimi):

5. Kur gyveno gerbiamas gaisrininkų viršininkas, *atkakdavęs į gaisro vietą, kada* nuo trobų belikdavo vien žarijos, stovėjo aštuonkampė sargybinė pastogėlė su iškaba. JB, 340. 6. Kitai jis man būtų davęs aukso pasagas *dar man karaliaus arklidėje bebūnant, kada*, segant karaliaus žirgą, ir aš buvau atkišęs savo kojas. JB, 102. 7. Arklys vienoda negreita ristele bėgo pirmyn, *kartais valandėlę stabtelėdamas, kada* sniego siūtis staigiu šuoliu jį sulaikydavo... AVc, III, 351.

Jeigu šalutiniais sakiniais aiškinama laiko aplinkybė, išreikšta daiktavardžiu, sakinių santykis supanašėja su šalutiniais pažyminio sakiniais (3).

39 §. Jungtuku *kada* jungiamų sudėtinių sakinių laiko santykiai daug aiškesni, negu jungiamų jungtuku *kai*, tačiau ir čia, šalia laiko, dar galimi ir kitokie prasminiai santykiai.

Jeigu jungtuku *kada* prijungti šalutiniai sakiniai turi sakinio skiriamąjį žodį *tai*, o jų tariniai reiškia neapibrėžtą ateityje pasikartojantį veiksmą, tai šalia laiko santykio gali atsirasti ir priežasties bei sąlygos santykiai. Pavyzdžiui:

1. O *kada* reikės raštininkų prie darbo, *tai* jų bus tiek, kiek tiktai prireiks. AG, 316.
2. *Kada* mergiotę paukštinykę nuplakt liepė ponas, *tai*, žiooo, — ežeran šoko... AG, 364.
3. Kokis gi darbas laukia po lietaus, *kada* javai kaip vanduo? VKr, 150. 4. Žadu būti davatkėlė, žadu daturėti, *kada* ir jaunas atjotų, nepasižiūrėti... LD, I, 765.

Pirmajam sakiniui (1) būsimojo laiko veiksmožodis suteikia sąlygos prasmę, o antruoju atveju (2) šalutinio sakinio turinys pasako ir pagrindinio sakinio veiksmo priežastį. 4-jo sakinio dalelytė *ir* su tariamąja nuosaka, šalia laiko prasmės, suteikia ir nuolaidos aplinkybės prasmę.

Apskritai, ir visa sakinio gramatinė-leksinė struktūra padeda nulemti sakinių tarpusavio santykius. Tačiau daugialypiai santykiai dažniau išskyla, jungiant sakinius jungtuku *kai* (žr. 21—27 §).

***Kada* — šalutinių pažyminio sakinių jungtukas**

40 §. Šalutiniais pažyminio sakiniais laikytini tokie sakiniai su jungtuku *kada*, kurie turi ar galėtų turėti atliepiamąjį žodį — parodomąjį įvardį, einantį pagrindiniame sakinyje pažyminiu, pvz.:

1. *Tą dieną, kada* senąjį Karnelį laidojo, Pikčiurnienė paėmė už rankos abi seseris — Silbakiene ir Bublienę, nusivedė prie grabo. IS, 55. 2. Mes kaip tik pakliuvome *tuos laikus, kada* mokiniai ruošė pamokas. AVc, III, 301. 3. Sakoma, kad pionierius daro klaidą tik *kartą* gyvenime, t. y. *kada* jis per neatsargumą pats žūsta nuo minos. AVc, III, 403.

Šiais sakiniais patikslinama jau pagrindiniame sakinyje pasakyta laiko aplinkybė.

41 §. Šalutiniai pažyminio sakiniai su jungtuku *kada* gali santykiauti ne tik su laiko aplinkybe pagrindiniame sakinyje, bet ir su kitomis sakinio dalimis, kurių ir leksinis turinys, paprastai, turi laiko reikšmę (diena, valanda, metai, laikas ir pan.). Šalia tokių sakinio dalių gali būti pasakytas arba ir numanomas atliepiamasis žodis — parodomasis ar pažymimasis įvardis, pvz.:

1. Bet randasi kitos išrinktinės dienos, *kada* visas oras kvėpuoja artimu pavasariu... *kada* šviesioji saulelė, pašokusi aukščiau, linksčiau šviečia ir šilčiau šildo... Z, I, 282.
2. Dažnai pasigailiu, kad *tokių* laikų sulaukiau, *kada* žmonės net girių nemėgsta. VKr, 65.
3. Mortai toks gyvenimas atrodė įprastas ir suprantamas, daug įdomesnis už tuos mėnesius, *kada* vyras išlinsis dienas ir naktis praleisdavo ežere, o ji akis pražiūrėdavo, belaukdama pasirodant valčių ežero pasisukime ties mišku. AVc, III, 297.

42 §. Čia šalutinius sakinius su atliepiamuoju ir be atliepiamojo žodžio be prasmės skirtumo lygiai gali jungti jungtukas *kada* ir *kai*. Tik

kada daugiau pabrėžia šalutinio sakinio laiką, o *kai* — viso šalutinio sakinio turinį. Pavyzdžiui:

1. Ar seniai tie laikai..., *kada* veik visi Lietuvos kunigai ranka į ranką ėjo su caro budeliais...? Ar seniai tie laikai, *kai* juodaskverniai bažnyčiose Lietuvos patriotų... darbus... vadino išmislais?! PC, VIII, 37.

Pirmuoju atveju rašytojui rūpėjo pabrėžti pagrindinio sakinio senieji laikai (jungtukas *kada*), o antruoju — šalutiniu sakiniu iškeliamą juodaskvernių veikla (jungtukas *kai*).

43 §. Tačiau yra ir tokių atvejų, kur, pakeitus žodžius *kada* ir *kai*, pakistų ir bendroji sakinio mintis. Tokie šalutiniai pažyminio sakiniai skiriasi ir savo turiniu. Palyginkime šiuos sakinius:

1. Juo išsiaiškinam daug neaiškių dalykų ir iš *to* mūsų istorijos laikmečio, *kada* gyvenusios Europoj tautos akmeniniais tesitenkindavo įrankiais. Urv. žm., 20. 2. Pirmojo meto medžioklė žmonijos gyvenime ėjo drauge su karu, *kada* vienas žmogus rungčių ėjo su kitu tokiu pat žmogum. Urv. žm., 28.

Čia 1-ju pažyminio šalutiniu sakiniu pasakomas tam tikras daiktavardžiu išreikštos sakinio dalies (*laikmečio*) požymis, kurį nurodo įvardis *to*. *Kada* pakeitus jungtuku *kai*, sakinių reikšmės santykiai nepakistų. 2-jo sakinio šalutinis sakiny s atskleidžia pažymimosios sakinio dalies turinį: koks tas *karas* seniau buvo. Čia, *kada* pakeitus jungtuku *kai*, pakistų ir laiko santykis. Tada šalutiniu sakiniu būtų nebe aiškinamas sakinio dalies turinys, bet jungtukas *kai* žymėtų lygiagrečiai tuo pat metu vykstantį pagrindinio ir šalutinio sakinio veiksmą: *medžioklė... ėjo drauge su karu, kai vienas žmogus rungčių ėjo su kitu... žmogum*. Šios konstrukcijos šalutiniai pažyminio sakiniai su jungtuku *kada*, paprastai, atliepiamojo žodžio neturi: jais patikslinamas pagrindinės sakinio dalies — daiktavardžio turinys. Pavyzdžiui:

3. Mes gyvenome savotišką „audros ir varžto“ laikotarpį, *kada* reikia skambių, iškilmingų žodžių, patetikos ir tragizmo. AVc, III, 543. 4. Už devynias su puse darbo valandas mokėdamas žmogui du litus, jis dar iškabina fabriko duryse visą eilę taisyklių, kurios nurodo atsitikimus, *kada* darbininkas gali būti nubaustas išskaitymais iš šio klaidai menko uždarbio. AVc, III, 389.

Patikslindami sakinio dalies turinį, šalutiniai pažyminio sakiniai visada eina tuoj po pažymimojo žodžio, o jungtukas *kada* čia galėtų būti laikomas nebe jungtuku, o jungiamuoju žodžiu.

44 §. Tarp šalutinių pažyminio ir laiko aplinkybės sakinių, patikslinančių pagrindinio sakinio laiko aplinkybę, reiškiamą daiktavardžiu, yra vis dėlto ir prasmės skirtumas. Palyginkime šiuos sakinius:

1. Priklydo jis prie būrio *rudenį, kada* rasos rytmečiais ėmė virsti ledu, o naktys darėsi ilgos ir šaltos. AG, 273. 2. *Lapkričio devintą dieną, kada* vagonų sukabinėtojas atlėkė uždusęs, šaukdamas, kad pabėgo kaizeris, Vanagėlis tik paniekinamai nusispiovė. AG, 228. 3. O mes jų *šiandien, štai dabar, šią valandą, kada* jie ypatingai svarbūs mums, — mes jų neturim. AG, 433.

Šių sakinių prasmės santykiai nėra tolygūs. 1-ju sakiniu iš tikro patikslinamas pagrindinio sakinio laiko aplinkybės, išreikštos daiktavardžiu, tu-

rinys, parodoma, koks *ruduo*. 2-jo sudėtinio prijungiamojo sakinio šalutiniu sakiniu papildomai dar pasakomas su ta aplinkybe susijęs įvykis. O 3-ju šalutiniu laiko aplinkybės sakiniu pasakomas laiko (*šios valandos*) svarbumas, vadinasi, šalutiniu sakiniu dar daugiau pagrindžiama laiko aplinkybė.

Kada — šalutinių veiksnio sakinių jungiamasis žodis

45 §. Šalutiniai veiksnio sakiniai su jungiamuoju žodžiu *kada* parodo, kas yra tas dalykas, apie kurį pagrindiniame sakinyje kalbama. Tik šių sakinių jungiamasis žodis *kada*, skirdamasis nuo jungtuko, eina ir sakinio dalimi (laiko aplinkybe), ir nurodo, kad trūkstamas pagrindiniame sakinyje veiksnys yra laiką reiškianti sąvoka. Pavyzdžiui:

1. Nė nežinia, *kada* juo šaudyta. AG, 96. 2. Nesikarščiuok, greit išsispręs, *kada* jums važiuoti. AG, 167.

Čia ir vienu, ir kitu šalutiniu sakiniu yra pasakytas numanomo pagal jungiamąjį žodį *kada* pagrindinio sakinio veiksnio (*laikas*) turinys: nežinia — laikas (1), išsispręs — laikas (2). Vadinasi, tokių sakinių *kada* atlieka dvi funkcijas: jungties ir sakinio dalies, nurodančios tam tikras pagrindinio sakinio laiko aplinkybes, kurias patikslina visas šalutinio sakinio turinys (plg., nežinomas šaudymo *laikas*, vadinasi, — *kada* šaudyta (1) ir pan.). Dėl tokio skirtingo vaidmens sakinyje *kada* čia laikytinas ne jungtuku, bet santykiniu jungiamuoju žodžiu (atliekančiu panašų vaidmenį, kaip ir santykiniai įvardžiai šalutiniame sakinyje).

Kada — šalutinių papildinio sakinių jungiamasis žodis

46 §. Jungiamasis žodis *kada* šalutiniame papildinio sakinyje taip pat eina laiko aplinkybe. Toks šalutinis papildinio sakinyje paaiškina, papildo pagrindinio sakinio veiksmą ar jo formą, pasakydamas nesamą pagrindiniame sakinyje papildinį, turintį laiko sąvoką, kurią nurodo jungiamasis žodis *kada*. Šių visų šalutinių sakinių struktūra yra klausiamojo sakinio struktūra.

1. Ar aš žinau, *kada* pašauks, bijau pavėluoti. Ž, V, 164. 2. Matai, matai, kaip jis nemėgsta, *kada* aš apie numirėlius kalbu. VKr, 103. 3. Mykolas negalėjo išsilaikyti ir nervingai pradėdavo žingsniuoti po kamerą, aistringai laukdamas, *kada* gi vėl išeis į laisvę. AV, V, 197. 4. Tas buvo taip seniai, jog vargu, ar pats daktaras Mastaitis begalėtų atsiminti, *kada* ją mažą vedė su senele ir motina pasižiūrėti velykinių apeigų. AG, 710. 5. *Kada* ji vėl pamatys, to ji nežino. IS, 25.

Šių sakinių jungiamasis žodis *kada*, skirdamasis nuo jungtuko *kai*, išreiškia tik papildinio santykius. Juo atkreipiamas dėmesys tik į pagrindinio sakinio nesamą papildinį, turintį laiko prasmę. Sakysim, pirmuoju sakiniu mes suvokiame, jog *žinau* laiką (1), o to „laiko“ turinį pasako šalutinis sakinyje *kada pašauks*. Tuo tarpu jungiant jungtuku *kai*, kartu dar išreiškiamas abiejų sakinių (pagrindinio ir šalutinio) veiksmo ar būsenos

trukmės santykis, kurio nebelieka, šalutinius papildinio sakinius jungiant jungiamuoju žodžiu *kada*. Vadinasi, ir čia *kada* eina jungiamuoju žodžiu, o ne jungtuku: kaip ir santykiniai įvardžiai, jis nurodo ir sakinio dalį šalutiniame sakinyje. Šios konstrukcijos šalutiniai sakiniai gali turėti ir atliepiamąjį žodį (parodomąjį įvardį) — papildinį pagrindiniame sakinyje; to papildinio turinį šalutinis sakinyje ir atskleidžia (5).

Šalutinio sakinio ir jungiamojo žodžio (jungtuko) *kada* vieta sudėtiniame sakinyje

47 §. Šalutiniai sakiniai su jungiamuoju žodžiu (ar su jungtuku) *kada* gali eiti sakinio pradžioje, viduryje ir gale. Tik kai pagrindinis sakinyje turi dar pabrėžiamąją dalelytę *tai*, sudarančią su jungtuku *kada* dvigubą jungtuką *kada—tai*, šalutinis sakinyje eina prieš pagrindinį sakinį. Šalutiniai pažyminio sakiniai visada eina po savo pažymimojo žodžio.

Jungiamasis žodis *kada*, galėdamas eiti ir sakinio dalimi, gali būti ir ne sakinio pradžioje. Pavyzdžiui: *Tetušis kada mirė, palikau dar mažas*. Ž, I, 20. Tačiau tokių sakinių mažai: paprastai, eidamas jungiamuoju žodžiu ar jungtuku, *kada* visada pasakomas šalutinio sakinio pradžioje.

48 §. Kaip prieveiksmis, reiškiantis laiko aplinkybę, *kada* gali eiti ir junginyje — su dalyviais, padalyviais ar pusdalyviais, kaip ir šalutinių sakinių jungtukas, susiedamas sakinio dalis su visu sakiniu laiko santykiu, pvz.: *Kada panorėjęs, ponas galėjo suvaryti pulkus jaunimo į savo lauką...* PC, VIII, 114.

49 §. Įdomu, kad raštuose jungtukas *kada* ne visur vienodai vartojamas: vienur dažnesnis *kada*, kitur tam pačiam reikalui dažniau pasakomas *kai*. Sakysim, A. Venclovos raštuose dažnesnis *kada*, Vaižganto, A. Vienuolio raštuose — *kai*. Saikiai jungtuką *kada* vartojo ir P. Cvirka. Tačiau, jungiant šalutinius veiksmo, papildinio, pažyminio sakinius, visų pasakomas *kada*. Tik kai šie santykiai yra antriniai, tada vartotinas jungtukas *kai* (23—27 §). K. Donelaičio raštuose *kada* vietoje vartojamas *kad*, o Žemaitės raštų 1948 metų leidime laiko santykiams reikšti vartojamas jungtukas *kaip*. Tačiau lietuvių literatūrinėje kalboje *kaip* laiko santykiams reikšti nėra teiktinas, todėl 1956—1957 metų leidime *kaip* išstaisytas į *kai* arba *kada*.

JUNGTUKO *KOL, KOLEI* VARTOJIMAS

50 §. Literatūrinėje kalboje dabar dažniau vartojamas jungtukas *kol*, o *kolei* randamas daug rečiau. Lygiagrečiai tam pačiam reikalui vartojamas dar ir jungtukas *pakol, pakolei*, tik jis dažnesnis šnekamojoje kalboje.

Jungtukas *kol, kolei*, prijungdamas šalutinius laiko aplinkybės sakinius, visada rodo pagrindinio sakinio veiksmo ar būsenos trukmę, kurią apriboja kitas šalutiniu sakiniu pasakytas veiksmas ar būseną. Tačiau pagrindinio ir šalutinio sakinio veiksmo ar būsenos sutapimas ar nesutapimas priklauso ir nuo gramatinių tarinio ypatybių.

51 §. Pagrindinio ir šalutinio laiko aplinkybės sakinio, jeigu jų tariai yra eigos veiksmo veiksmažodžiai, veiksmo ar būsenos trukmė sutampa, tik šalutinis sakinyje jungtukas *kol* apriboja pagrindinio sakinio veiksmo ar būsenos trukmę, nustatydamas jos ribą: pagrindinio sakinio veiksmas tiek tegali tęstis, kiek užtrunka šalutinio sakinio veiksmas ar būseną (K. Donelaičio raštuose jungtukas *kol*, *pakol* tik tokiais atvejais ir tevertojamas). Pavyzdžiui:

1. Bet jau taip visur, *kol* sviete kūdikiai augo, vargt ir verkt vaikų pirmiausias buvo remėstas. KD, 30. 2. Eikit maudykitės, *pakol* dar atviros upės. KD, 65. 3. Tylėk, tylėk, reik geležį kalti, *kol* įkaitusi, reik Levukui piršti, *kol* niekas nežino, kaip tau buvo. Z, V, 64. 4. Žinoma, *kol* brolis, buvo brolis, o su broliene kitoks rokundas. Z, V, 173. 5. *Kol* sava, *tai* sava... AV, V, 108. 6. O dėl Karusės motina buvo rami, — tikėjosi, kad jos nemėgins niekur vežti *tol*, *kol* ji bus naudinga Grauzinių ūkyje. AG, 32. 7. *Kol* šitaip — vienas viršuje, šimtas apačioje... PC, VIII, 223. 8. Kol darbininkai ir valstiečiai yra dvarininkų ir kapitalistų engiami, *kol* mokyklos lieka dvarininkų ir kapitalistų rankose, jaunimo kartą pasilieka akla ir tamsi. LR, XXXI, 262—263.

52 §. Jeigu šalutinio sakinio tarinio veiksmažodis yra eigos, o pagrindinio — įvykio veiksmo veiksmažodis, tai pagrindinio sakinio veiksmas rodo, kad jis baigiamas kada nors šalutinio sakinio veiksmo metu, pvz.:

1. Negalėjai pirma žygius apeiti, *kol* manęs nebuvo?! Z, I, 60. 2. Iš pradžių atbėgdavo iš Saveikių ir į Aužbikius, *kol* tėveliai buvo gyvi. Vžg, 74. 3. *Kol* mes lauksime ir žiopsosime, kiti iš po mūsų nosies visus gardesnius kąsnelius pagriebs. AV, V, 28. 4. *Kol* Ignotas tvarkė maišą, Kasparas vėl užžėrė lapais duobę. AG, 179. 5. Bet *kolei* žmogaus būklė pareidavo tiktai nuo medžioklės, jis padarė gangreit visa, kas tik žmogaus yra išrasta medžioklėje. Urv. žm., 27.

53 §. Jeigu šalutinio sakinio tarinio veiksmažodis yra įvykio veiksmo, o pagrindinio — eigos (tokie atvejai dažniausi), pagrindinio sakinio veiksmą apriboja šalutinio veiksmas, t. y. pagrindinio sakinio veiksmo ar būsenos trukmė priklauso nuo šalutinio sakinio veiksmo ar būsenos trukmės, pvz.:

1. Būsis nesileidžianti bučiuoti..., *kol* prijaukinsiu. Z, I, 224. 2. Šviesios akys kaip žvaigždėlės dangaus gilumoje, kaip saulė — dažnai į gražų bernelį, puikų raitelį, žiūrėdavo, *kol* širdies ramumą sudrumstė, *kolei* jausmų nelaimių gaisrą krūtinėj sukūrė, *kol* tas akeles jįsai pamilo. VKr, 24. 3. Ilgai Arvydas klaidžiojo nepažįstamomis miesto gatvėmis ir gatvelėmis, *kol* pagaliau surado prie pat Nemuno kranto Šančiuose namuką, kuriame gyveno nurodytas darbininkas. AV, V, 158. 4. ...*Kol* jiem padų nepasvilins, jie čia bus. AG, 151. 5. Lauke užė traktorai, vilkdami krovinius, tačiau tas užimas buvo girdėti vis toliau ir toliau, *kol* nieko daugiau nebegirdėjau. AVc, III, 452.

54 §. Jeigu pagrindinio ir šalutinio sakinio tarinio veiksmažodis yra įvykio veiksmo, tai pagrindinio sakinio veiksmas gali reikšti ir ankstyvesnį kaip šalutinio sakinio veiksmą, o taip pat gali reikšti ir veiksmą, vykstantį tuo pačiu metu, kaip šalutinio sakinio veiksmas. Pavyzdžiui:

1. Seimininkė — nebejauna, bet porą riestainių suėsi, *kol* aplinkui apeisi — pavirto į lovą pasilsėti. Z, I, 9. 2. *Kol* medelis pasigydydys, čia, toje nulaužtoje vietoje, jau nebebus vaisiaus. Vžg, 111. 3. Dažnai atsitikdavo naujakuriams ir taip, kad, *kol* jie sudorodavo Puodžiūnų derlių, užstodavo liūtys ar sausra, ir nukentėdavo jų pačių laukai. AV, V, 30. 4. Ir gerai viešnei Severja išnešdavo šaukštą grietinės ir apdažydavo paliepę ar grūdį, *kol* uždės ant riekės menkos duonos. Vžg, 43. 5. Dar ne vienas šuo išdėvės, *kol* mane

suės! PC, VIII, 217. 6. Kelias įlytas, molinas, *kol* nuvažiuos, parvažiuos — bus per vėlu. AVc, III, 199.

Šių sakinių veiksmo ar būsenos trukmės santykius vis dėlto daugiau lemia jų turinys. Vieni šių sakinių reiškia pagrindinio sakinio veiksmą, sutampantį su šalutinio sakinio veiksmu (1, 2, 3). Tai nusveria ir jungtuko *kol* leksinis turinys, parodąs, kad vieno veiksmo metu vyksta ir kitas. Tačiau kitų sakinių turinys aiškiai rodo, kad pagrindinio sakinio veiksmas įvyko (vyksta ar vyks) anksčiau kaip šalutinio sakinio (4, 5, 6). Šį santykį išreiškia įvykio veiksmo veiksmožodis: pakeitę jį eigos veikslu, turėtume vienu metu vykstantį lygiagretų abiejų sakinių veiksmą (plg., *šuo dvės, kol mane es* (5) ir pan.).

Norint labiau pabrėžti anksčiau vykstantį pagrindinio sakinio veiksmą, dar yra vartojami atliepiamieji žodžiai *iki tol, iki to laiko*, pvz.:

7. Nueitų su ja į gūžynes, padainuotų suėjimuose, nors *iki to laiko, kol* lopšį reikės kabinti. PC, IX, 143. 8. Ir varpai nenutilo *iki tol, kol* numirėlį užžėrė žemėmis. PC, XIII, 74.

55 §. Pagrindinio sakinio veiksmo trukmė, pasakyta laiko aplinkybe, gali būti šalutiniu laiko aplinkybės sakiniu su jungtuku *kol* patikslinta arba susiaurinta:

1. ...Kojos sutinsta, *keletą dienų* turi ilsėtis, *kol* vėl atsitaiso. Ž, I, 429. 2. Seštadienį anksti pati nuėjo Merkinėn ir sėdėjo ten *iki pavakario, kol* iš stoties sugrįžo pašto vežėjas. VKr, 224. 3. Ir piovė moteriškė *diena dienon, kol* padėjo visus rugius nupiauti. VKr, 233. 4. Okupantų vadovybė dar tikėjosi Rytuose išlaikyti kariuomenę *lapkričio, gruodžio ir sausio mėnesiais, kol* sutrauks į Lietuvą savanorių samdinių pulkus... AG, 214. 5. ...Buvo susitarta išvažiuoti *kuo anksčiausia, kol* dar gerai neįdienojo! AG, 585. 6. Kiek yr šakelių, tiek geguželių *kas rytelį* kukavo, *kol* iškukavo, *kol* išlingavo mano jaunas dieneles. LD, I, 371. 7. *Į tą tarpą, kol* jie suėdė, *tai* ji šoko laukan. JBs, I, 23.

56 §. Kartais šalutiniai sakiniai su jungtuku *kol*, patikslindami kuria sakinio dalimi (dažniausiai vietos aplinkybe) jau išreikštą pagrindinio sakinio veiksmo trukmę, gali netekti dalies laiko prasmės; tokiais sakiniais tik apibūdinama ar pagrindžiama pagrindinio sakinio veiksmo trukmė, pvz.:

1. Aplink jį visi sėdėjo *patamsy, kol* moterys uždegė savo atsineštas žvakes. PC, VIII, 185. 2. Jis įbrido *taip toli, kol* su drabužiais galėjo... JBs, I, 16. 3. Tai mergai jis paženklino, kad ji jotu *vis keliu, kol* tiltą prijos. JBs, I, 22. 4. ...Ančiukas... nesiliovė bėgti *toliau, kol* pribėgo didelę balą, kur gyveno laukinės antys. JB, 34.

57 §. Išreikšdami tam tikrą būseną, šalutiniai sakiniai su jungtuku *kol* gali sudaryti pastovią konstrukciją, galinčią eiti jau lyg sakinio dalimi — laiko aplinkybe, pvz.:

1. Tėvs mano Kubas taip glupai *kol gyvs* nepadarė, o ir jo tėvs Stepas taip gyvent nemokino. KD, 33. 2. Visada, *kol jaunas* neparsiveda pačios, senesniame jau sunku prisirengti. Ž, I, 160. 3. *Kol sveika*, užsidirbsiu ir senatvei... Ž, I, 14. 4. Ir jaunesni, *kol viengungis*, dar mandravoja... Ž, II, 33. 5. Ten jis ėdęs *kol ėdęs*, nusivilko pagaliau į dobilus ir nuėdęs dobilus. IS, 157. 6. Žinoma, *kol geruoju*, marti tylėjo, kad ir dantis sukandusi. IS, 35. 7. Per dvarininko saldumą ji užmiršo, kad buvo pasižadėjusi, *kol gyva*, — ten kojos nekelti. PC, VIII, 97.

58 §. Kai šalutinis sakinys su jungtuku *kol* aiškina pagrindinio sakinio veiksmą *laukti* ar jo formas, tada šalia laiko aplinkybės santykio atsiranda ir papildinio santykis. Tikrais papildinio sakiniais tokių sakinių laikyti vis dėlto negalima, nes jais pasakoma kartu ir to veiksmąžodžio veiksmo trukmė, kurią apibrėžia šalutinis sakiny. Pavyzdžiui:

1. Ankstybesniųjų būrelis, susėdusios pavėsyje, *lūkuriavo, kol* išbris darbininkai... Z, I, 93. 2. Arvydas pradėjo klausinėti darbo dargi *nepalaukęs, kol* galutinai paaiškės reikalai „Metal“ fabrike. AV, V, 413. 3. Kalvienė vos *sulaukia, kol* paskui Stočkų užsidaro durys... AG, 327. 4. *Laukdamas, kol* salė bent kiek nurims, Būblys apžvelgia susirinkusius. IS, 270. 5. ...Juodu, *nelaukę* pabaigos, *kol* ekrane pagaus drąsų raitelį, lydimi muzikos, išėjo į vėsią gatvę. PC, VIII, 77.

Apskritai, su jungtuku *kol(ei)* visi šalutiniai sakiniai pasako, dažniausiai apriboja, pagrindinio sakinio veiksmo ar būsenos trukmę. Tas laiko trukmės santykis gali persipinti su papildinio, pažyminio (5) santykiais, tačiau laiko santykis vis tiek lieka.

59 §. Jungtukas *kol(ei)* ir skiriasi nuo *kai* tuo, kad jungtuku *kai* konstatuojamas pagrindinio sakinio veiksmo ar būsenos laikas apskritai, neapibrėžiant trukmės, tik sugretinant šalutinio sakinio veiksmą ar būseną su pagrindinio sakinio veiksmu. Tai matyti iš tokių sakinių, kur viename sudėtiniame sakinyje turime abiejų konstrukcijų sakinių: su jungtuku *kol* ir *kai*:

1. *Kol* turėjo, turėjo šaltis; bet *kai* atšilo, *tai* viskas kaip iš maišo išlindo. Z, I, 194. 2. *Kol* dar tebešviesu, galim apsižvalgyti, o *kai* gerai sutems, — ir laimink dieve! AG, 690. 3. O maniškis, *kol* karvę pardavė, — nieko, o *kai* arkliuką pasižabojo vestis, — neišlaikė. PC, VIII, 231. 4. *Pakol* tave turėjau, tu man miela buvai, *kai* tik tave netekau, sau kitos ieškosiu. LD, I, 399.

1-jo sakinio šalutiniu sakiniu su jungtuku *kol (kol turėjo)* pasakoma pagrindinio sakinio veiksmo (*turėjo*) trukmė, o kito šalutinio sakinio (*kai atšilo*) jungtuku *kai* parodomas tik laiko santykis su pagrindiniu sakiniu, kurio veiksmas (*viskas... išlindo*) seka po šalutinio sakinio veiksmo. Tokius pat laiko trukmės santykio skirtumus rodo ir kiti sakiniai (1—4) su jungtukais *kol* ir *kai*.

60 §. Šalia jungtuko *kol, kolei*, senėlesniuose mūsų raštuose, taip pat ir šnekamojoje kalboje tam pačiam reikalui vartojami ir jungtukai *pakol, pakolei, kolik*, pvz.:

1. ...Daug bėdos turėjau, *kolik* aš sužeškojau... JBs, I, 264. 2. Jeigi drabužių neduok, *pakolei* ji nepasižadės tau padėti! JBs, II, 75. 3. ...O paskui jam *tol* davė, *pakol* tik smala pasiliejo. JBs, III, 248.

61 §. Atliepiamuju žodžiu pagrindiniame sakinyje dažniausiai veiksmo ar būsenos trukmei pažymėti pasakomas *tol, tolei*. Tada šalutinio sakinio vieta (kaip ir sakinio be atliepiamojo žodžio) būna neaprežta: šalutinis sakiny gali būti ir prieš, ir po pagrindinio. Tačiau, kai pagrindiniame sakinyje yra sakinio skiriamoji dalelytė *tai*, sudaranti dvigubą jungtuką *kol—tai*, šalutinis sakiny visada pasakomas prieš pagrindinį sakinį. *Tai* vartojama su tokiais pagrindiniais sakiniais, kurie kartu reiškia ir šalutinio sakinio veiksmo ar būsenos trukmės rezultatą. Pavyzdžiui:

1. *Kol* pats po kulkom nepakliuvau, *tai* nieko ir neišmaniau. AG, 336. 2. ...*Kol* jie atsikrapšto iki turgaus, *tai* jau jiems nebėra kur bepasidėti... IS, 146. 3. *Kolei* aš suieškoku jau tą vandenį, *pakol* parnešiau, *tai* ir pasivėlinau. JBs, IV, 9.

Šių sakinių su jungtuku *kol* veiksmo trukmė yra kartu ir priežastis atsirasti kitam veiksmui ar būsenai, kuri ir reiškiamą pagrindiniu sakiniu.

62 §. Jungtukas *kol*, paprastai, visada pasakomas šalutinio sakinio pradžioje. Tačiau kartais jis randamas ir sakinio viduryje veiksmo trukmei pažymėti, pvz.: *Iš laidario kol ištraukia, kiek arklius plaka — gailiesiai žiūrėti...* Ž, II, 161

***Kol* — dalelytė**

63 §. Žinoma, jungtukas *kol(ei)* neturi būti painiojamas su dalelyte, kuri taip pat vartojama su veiksmažodžiais veiksmo trukmei žymėti, nenurodant jokių santykių su kitu sakiniu, pvz.:

1. O dar *kol* įėjau, kad Augustis nepabustų. Ž, V, 11. 2. *Kol* ką padirbęs parduosi. o čia pirma užmokėk. Ž, I, 168. 3. *Kol* tų darbininkų prisiprašai! IS, 56.

Neįsigilinus gali atrodyti, kad čia *kol* taip pat jungtukas. Tačiau kiekvienas jungtukas padeda sakinių santykius išryškinti, o šiomis dalelytėmis apibūdinama tik veiksmo trukmė pačiame vientisiniame sakinyje. Sakysime, sakiniuose... *dar kol įėjau...* (1), *kol...* parduosi... (2) dalelytė *kol* rodo, kad veikėjas turėjo užtrukti, o antrojo sakinio tas *kol* visai nesieja. Taip pat ir trečiojo sakinio dalelytė *kol* tik pasako vientisinio sakinio trukmę: *tų darbininkų reikia ilgai prašyti*.

Reikia manyti, kad šios savarakiškos konstrukcijos, paprastai, vartojamos dialoginėje kalboje, lyg atsiskyrė iš tam tikro sudėtinio sakinio. Čia visur tartum trūksta pagrindinio sakinio. Pirmąjį sakinį pagal kontekstą galėtume atstatyti — *kol įėjau, tai ir praėjo kuris laikas*, antrąjį — *kol... parduosi..., praeis kuris laikas*. Tas pat ir su trečiuoju sakiniu. Šie sakiniai lyg sustabarėjo be pagrindinio sakinio, todėl ir jungtuko *kol* funkcijos juose supanašėjo su tam tikrų dalelyčių funkcijomis, panašiai kaip ir dalelytė *kad* geidžiamuosiuose sakiniuose¹³.

64 §. Tarmėse *kol* yra vartojamas ir prieveiksmio *kodėl* vietoje. Tokia prasme pavartotas *kol* pasitaiko ir raštuose:

1. Taigi, *kol* nuo mano stogo ant ežios varva? AG, 727. 2. Ir *kol* ji negali būti — kaip Jokimienė?... AG, 134. 3. Laumė nulupė sava dukterį *až tat, kal* nematė kaip Mildutė suverpė ir suaudė. JBs, II, 225.

JUNGTUKO *LIG*, *LIGI*, *IK*, *IKI* VARTOJIMAS

65 §. Jungtukai *lig(i)*, *ik(i)* yra vienareikšmiai. Lietuvių literatūrinėje kalboje ir *ligi*, ir *iki*, o taip pat jų sutrumpintosios lytys *lig* ir *ik* jungia šalutinius laiko aplinkybės sakinius. Tik vieno kurio rašytojo kalboje, paprastai, vartojamas vienas kuris iš jų. Sakysim, A. Guzevičiaus jungtuku

¹³ J. Zukauskaitė. Jungtuko *kad* dažnesni vartojimo atvejai. — Kai kurie lietuvių kalbos gramatikos klausimai, V., 1957, 186 psl.

vartojamas tik *ik(i)*, tačiau prielinksniu jis vartoja *lig(i)*. Tuo tarpu J. Balčikonio pasakų vertime jungtuku eina *lig(i)*, prielinksniu — tik *iki*. K. Donelaičio raštuose ir jungtuku, ir prielinksniu visur vartojamas vien tik *ik(i)*. Kai kurių rašytojų, sakysim, A. Venclovos, ir jungtuku, ir prielinksniu vartojamas *lig(i)*. S. Daukanto raštuose ir *ligi*, ir *iki* be prasmės skirtumo vartojami ir kaip jungtukai, ir kaip prielinksniai. O Vaižganto raštuose tėra vartojamas *ligi tik*, atitinkąs jungtuką *vos*. Užrašytoje tautosakoje randame ir vieną, ir kitą einant jungtuku. Apskritai, vieno ar kito varianto vartojimas priklauso nuo tarmės.

66 §. Jungtukai *ligi*, *iki* lietuvių literatūrinėje kalboje yra vartojami su tokiais šalutiniais laiko aplinkybės sakiniais, kuriais pasakoma pagrindinio sakinio veiksmo ar būsenos riba. Tokių sakinių pagrindinio sakinio veiksmas dažniausiai trunka, iki prasidedant šalutinio sakinio veiksmui. Bet kartais sakinio turinys rodo, kad pagrindinio sakinio veiksmas gali trukti iki šalutinio sakinio veiksmo pabaigos. Tokio šalutinio sakinio prasmė priartėja prie šalutinių laiko aplinkybės sakinių su jungtuku *kol(ei)* prasmės, nes ir šalutinių sakinių su jungtuku *kol(ei)*, kurių tarinys yra jvykio veiksmo veiksmožodis, prasmė labai artima jungtuku *ligi* ar *iki* jungtukiems sakiniais. Kai kurių rašytojų raštuose, apskritai, jungtukas *ligi* ar *iki* retas, ir jo vietoje pasakomas *kol(ei)*. Ir Žemaitės raštuose beveik visur pasakomas jungtukas *kol(ei)*, o jungtukas *ligi (iki)* pavartotas vos kelis kartus. K. Donelaičio raštuose jungtukų *iki* ir *kol(ei)* funkcijos yra skirtingos: pagrindinio sakinio veiksmo ar būsenos trukmei žymėti vartojamas jungtukas *kol(ei)*, o veiksmo ar būsenos ribai išreikšti visur sakomas jungtukas *ik(i)*.

67 §. Jungtukas *iki* ar *ligi*, paprastai, yra vartojamas su šalutiniais sakiniais, kurių tarinys yra būsimojo laiko veiksmožodis. Tokių šalutinių sakinių turinys rodo, kad pagrindinio sakinio veiksmas truks, iki prasidės arba baigsis naujas veiksmas ar iki atsiras kita būseną, pvz.:

1. Taigi nurykim jau prastoką savo kąsnelį, *ik* ruduo po tam mums duos riebiau pasivalgyt. KD, 36. 2. ...Dar ilgs pažygys, *iki* vėl vasarėlę sulauksim. KD, 109. 3. Apie skolą dažniausiai net neužsimindavo — tenkinosi, kad turi lauko naują šniūrelį, *iki* skola bus gražinta. VKr, 172. 4. Jei iš granito iškirsi kokį pavidalą, tai jis pasilieka, *iki* sudils pats akmuo!.. AG, 477. 5. ...Daug darbo neprieteliai turės, *lig* prie lenkų prisiartins. SDB, 306. 6. Vienas iš jų turi, *ligi* saulė patekės, mirti. JB, 155. 7. ...Da *iki* pasibaigs metai, *tai* jus man turite išmuryt murą iš vienujų agunuų grudy. JB, IV, 61.

68 §. Tokios konstrukcijos šalutinių sakinių tariniai gali būti išreikšti ir kitų laikų veiksmožodžiais. Jeigu šalutinio sakinio tarinys yra eigos veiksmo veiksmožodis, tai sakinio veiksmo trukmė lyg ir sutampa su jungtuko *kol(ei)* pabrėžiama trukme. Tik jungtuku *kol* daugiau pabrėžiama pagrindinio sakinio veiksmo ar būsenos trukmė, o jungtuku *iki* ar *ligi* pagrindinio sakinio veiksmo ar būsenos riba. Pavyzdžiai:

1. Taip jie paskui... pamestų rykų lauke ieškot neminėjo, *ik* po meto vėl šienaut jau putpela šaukė. KD, 54. 2. ...Rogės labai lėtai stūmėsi vis tolyn, *iki* dingo posūkyje. AG, 406. 3. *Iki* netekę nuovokos pasitarimėlio organizatoriai dairėsi ir tarėsi, scenoje jau atsirado darbininkų tarybos pirmininkas Eidukevičius. AG, 424. 4. — Nepraleisiu... *iki* gyvas... — atsakė mokytojas. AG, 399.

69 §. Tačiau dažniausiai su jungtuku *iki, ligi* sakinių tarinys yra išreikštas įvykio veiksmo veiksmažodžiu, ir tokie sakiniai pasako pagrindinio sakinio veiksmo ribą: kiek užtrunka, užtruko ar užtruks pagrindinio sakinio veiksmas ar būseną, iki prasidės arba pasibaigs šalutinio sakinio veiksmas, pvz.:

1. Daug vargų bei striokų tėvams savo padarėm, *ik* bėginėt išmokom ir ką žaist prsimanėm. KD, 31. 2. Pons šilkuos, o būs šiauduos verkšlen pasislėpęs, *ik* abu po to protingai pradeda mislyt. KD, 76. 3. Bet *iki* šitokius trobesius išsistatė Deksnys, turėjo įsiskolinti Laužadžiui, šalia kurio rėžio buvo toji molėta daubutė. AG, 26. 4. Gerai, kad Baumlingeris dalį savo turto, *ligi* atvyko komisija, jau buvo suspėjęs išparduoti. AVc, III, 302. 5. Sešiavamzdžių minosvydžių ataka truko *ligi* visai sutemo. AVc, III, 449. 6. Mokėsi *iki* nutrūpdavo sniegai, *iki* prasikaldavo pirmoji žolė. JBlt, I, 220. 7. Ei tu, liepele užuonėle, užavai rytą vakarėlį, *lig* išūžavai devynias šakas, o šią dešimtą — viršūnėlę. LD, I, 69.

Šalutinio sakinio veiksmo pradžia arba pabaiga yra pagrindinio sakinio veiksmo ar būsenos riba. Tą pradžią ar pabaigą nusako sakinio turinys, o kartais ir kitos leksinės priemonės. Sakysim, 1-jo sakinio šalutinio sakinio turinys *ik bėginėt išmokom* rodo visai baigtą veiksmą — iki kol truko pagrindinio sakinio veiksmas. 2-jo sakinio šalutinio sakinio turinys rodo veiksmo pradžią (*ik... pradeda mislyt*). 4-jo sakinio pagrindinio sakinio dalelytė *jau* su sudurtinio tarinio veiksmažodžiu (*buvo suspėjęs*) patvirtina pagrindinio sakinio veiksmą įvykus anksčiau kaip šalutiniame sakinyje.

70 §. Jungtukas *ligi* su dalelyte *tik, tiktai* prasmės atžvilgiu artimas jungtukai *vos*, parodydamas, kad pagrindinio sakinio veiksmas prasideda tuojau pat po pagrindinio sakinio, savo pradžia net sutapdamas su šalutinio sakinio veiksmo pabaiga. Tokie sakiniai kartais dar turi ir atliepiamąjį žodį *tuojau*. Pavyzdžiui:

1. Jauna, darbšti, sparti ir pagalinti Severja, *ligi tik* įžengė į Dovydų namus, *tuoj* kibo į visokiausią namų ruošą ir liuobą. Vžg, 98. 2. Taigi Rapolas, *ligi tik* išgirs Mykoliuko skripkelę, ima ir atpėsčioja šuntakiais stačiai per girią. Vžg, 18. 3. O mano sūnelis... *lig tiktai* išriedėjo iš kiaušelio, *tuojau* pradėjo nerimti namie ir prašytis, kad jį leistumėm pakeliauti po žmones. JB, 97.

71 §. Literatūrinėje kalboje randame ir dvilypį jungtuką *iki kol, ligi kol*. Čia šalutinio sakinio veiksmo trukmei pasakoma riba, iki kurios turės vykti pagrindinio sakinio veiksmas, paprastai, reiškiamas eigos veiksmo veiksmažodžiu. Pavyzdžiui:

1. ...Vežkim, griebkim, ką tik spėsime išvežti, *iki kol* jis kelio neatstatęs dar!.. AG, 393. 2. *Iki kol* tvaikas iš jo išgaruodavo, prisikišęs prie pačios, burkuodavo... PC, VIII, 214. 3. Diedelis labai pralobo, viską sugydė ir toliau laimingai gyveno *iki kol* nenumirė. JB, III, 95. 4. ...Tas jaunikaitis kasės, griovės, *iki kol* išlindo. JB, II, 61. 5. ...Jisai gyveno gerai ir tuos visus virus užlaiki dikus ir gerai šere, *liki kol* katras gyvas buvo. JB, II, 124.

***Ligi, iki* — šalutinių papildinio sakinių jungtukas**

72 §. Jeigu pagrindinio sakinio tarinys yra pasakytas veiksmažodžiu *laukti*, tai su juo santykiaujantis šalutinis papildinio sakiny su jungtuku *iki* ar *ligi* dar turi išlaikęs ir laiko aplinkybės prasmę, pvz.:

1. Ir kiek dar *palūkėt reikės*, iki šiupinį virsim. KD, 32. 2. ...Nelįsk, kur lįsti netinka, *lauk, iki* Krizas tau per paslą šauks pasirodyt... KD, 70. 3. *Lauks*, mat, *grapas, iki* išsimiegosime. AG, 336. 4. Ponia... kantriai *laukė, iki* Mukermanas... sukosi į kairę prie kitos... AG, 714. 5. Vokiečiams *teko laukti, iki* visa žmonių srovė išplaukė į gatvę. AG, 140.

***Iki, ligi* — sakinio dalių jungtukas**

73 §. Jungtukas *iki* ir *ligi* yra vartojamas ir su laiko aplinkybėmis, išreikštomis dalyviais, padalyviais ar pusdalyviais. Čia, kaip ir šalutiniu sakiniu, yra pasakoma pagrindinio sakinio veiksmo riba. Ypač dažnai tokių konstrukcijų randame S. Daukanto raštuose. Pavyzdžiui:

1. Ir tamsoj vis *ik* išauštant gandina bėdžių. KD, 102. 2. *Iki* nepasiklojęs žmogumi, pritrk pirmą jo pavojumą. SD, 330. 3. *Lig* atėję pas pilį, supylė sau pylas... SD, 234. 4. Kuri ten neregima ranka slankino juos žemyn, *ligi tik* pakėtinus jų pasisemti. Vžg, 196. 5. *Iki* Hitleriui užgrobian Klaipėdos kraštą, aš gyvenau Klaipėdoje... AVc, III, 591. 6. Vaikščiojau *lig* nebenorėdamas. JJ, 324.

74 §. Apskritai, šis jungtukas mūsų raštuose ne dažnas. Matyt, kai kuriose tarmėse jungtuku *ligi, iki* šalutiniai sakiniai nejungiami, todėl ir literatūrinėje kalboje panašiais atvejais yra pasakomas trukmės jungtukas *kol(ei)*. Tik pagrindinio sakinio veiksmo ar būsenos ribai pažymėti vartojamas dar pagrindiniame sakinyje atliepiamasis žodis *iki tol*, pvz.:

Ji žindė jį iš bonkos su guminiu žinduku *iki tol, kol* vaikas pats susiprato numušti bonkos galą su žinduku. PC, XII, 64.

JUNGTUKO VOS VARTOJIMAS

75 §. Šalutiniai laiko aplinkybės sakiniai, jungiami jungtuku *vos*, parodo, kad pagrindinio sakinio veiksmas prasideda (prasidėjo ar prasidės) tuoju pat, pasibaigus šalutinio sakinio veiksmui. Veiksmo staigumui pažymėti šalutiniame sakinyje, šalia *vos*, dažniausiai dar yra vartojama dalelytė *tik* arba *tiktai*, o pagrindiniame sakinyje gali būti ir atliepiamieji žodžiai: *tuojau, staiga, jau, štai* ir *pan*.

Tokie sakiniai rodo, kad šalutinio sakinio veiksmą ar būseną lyg nutraukia pagrindinio sakinio veiksmas. Pavyzdžiui:

1. Vasara, juk žinai, kasmets tik *vos* pasirodo, *štai* kiekviens žioplys jau būrą pradeda stumdyt. KD, 46. 2. ...Teisybę *vos* pasakysi, tuo sau vaido ir nepakajaus daug padarysi. KD, 134. 3. Maži vaikai pagaliau — taip ištroškę lauko, per žiemą išsisidėję, *vos* įspindi pavasario saulelė, nubėga sniegas, — *beveizint* išsipildavo ant pamato. Ž, I, 407. 4. Bet *vos* tik jis peržengė šventoriaus slenkstį, *tuojau* pamatė Laimą, o greta jos stovėjo jaunas, šaunus vaikas. AV, V, 354. 5. Ir visa tai į junginio gyvenimą įnešė tiek įvairumo, tiek džiaugsmo ir kultūrinio poilsio, jog *vos* Marcinkevičius pasirodys kurioje dalyje, *tuoj*, žiūrėk, aplink jį grupuojasi visa talentingoji jaunuomenė. AVc, III, 413. 6. *Vos* aušra švinta, vištos pradeda karkti, o man vargdieniui reik dirbti, reik vargti. LD, I, 751.

Šalutinių sakinių turinys rodo, ar pagrindinio sakinio veiksmas prasideda, tuoj pasibaigus (2, 4, 5), ar vos tik prasidedant (1, 3, 6) šalutinio sakinio veiksmui.

Tokie sakiniai gali patikslinti ir pagrindinio sakinio laiko aplinkybę:

1. Bemaž kiekvieną dieną, vos tik saulė nusėda už miško ir laukus ima siausti lengvu balzganu šydu iš pabalio plaukianti vėsi ūkana, šienpioviai traukia į Varkalių kiemą. AG, 70. 2. Kiekvieną dieną nuo pat ryto, vos nuskambėdavo Ignoto priekalas, susirinkdavo kaimynai. AG, 410.

77 §. Šalutinio sakinio su jungtuku *vos* vieta sudėtiniame sakinyje taip pat nepastovi: jis gali būti ir prieš pagrindinį sakinį, ir po jo, o taip pat ir viduryje. Jungtukas *vos* gali būti pasakomas tiek šalutinio sakinio pradžioje, tiek ir viduryje, dažniausiai — prieš pabrėžiamąjį žodį.

78 §. Šalutiniai sakiniai su jungtuku *vos* gali sudaryti tokį sudėtinį sakinį, kurio antroji sudedamoji dalis, turinti eiti pagrindiniu sakiniu, pasakoma taip pat su jungtuku — *kai* arba *kaip*. Čia ir kyla klausimas, kurį iš šių sakinių laikyti šalutiniu: ar pradėtąjį jungtuku *vos*, ar *kai*, *kaip*. Kadangi panašios konstrukcijos ir panašios prasmės sakinių yra tiek su jungtukais *kai* ar *kaip*, tiek ir be jų, formaliu šalutiniu laiko aplinkybės sakiniu reikėtų laikyti pirmąjį sakinį su jungtuku *vos*, rodantį laiką, kada prasideda kitas tuoj po jo sekantis veiksmas. Antra vertus, panašios konstrukcijos sudėtinų sakinių pirmasis sakinytis vartojamas ir be jungtuko *vos*, tik su jungtukais *kai* ar *kaip* antrajame sakinyje. Šie pavyzdžiai tikintų mus laikyti šalutiniais sakiniais antruosius sakinius. Žinoma, tokie pavyzdžiai dar kartą įrodo, kad dabartinėje mokyklinėje gramatikoje formalus prijungiamųjų sakinių skirstymo pagrindiniais ir šalutiniais sakiniais pagrindas yra nepakankamas. Kalboje sutinkami pavyzdžiai rodo, kad sintaksinio-loginio pagrindo neužtenka, norint apibendrinti sutinkamus kalboje faktus. Čia mes susiduriame su tokiu abipusišku prijungiamuoju sudėtiniu sakiniu, kurio abu sakiniai formaliai turi šalutinio sakinio požymių. Palyginkime šiuos sakinius:

1. Nespėju išvirti, dvaro *jau* skambina prie darbo ir mane varo dirbti. Ž, I, 426. 2. Nespėjo apsišerti, *kaip* prisistatė Kupstienė¹⁴. Ž, I, 192. 3. ...Spėdavo jis pupą vyriškai pamėtyti palubėn, *kai* mažasis vėl linkdavo motinon. PC, VIII, 32. 4. Vos paspėjo pro vartus namo, ir tatulėlis parbrazdėjo. Ž, I, 153. 5. Vos spėjo atbėgusi tarnaitė praverti duris, *kai* į vidų įsiveržė, tartum padūkusi, visai nepažįstama jauna ponitė. VKr, 279.

Šios konstrukcijos sudėtiniai sakiniai gali išreikšti laiko santykį ir be jungtukų (1): pirmojo sakinio turinys sąlygoja antrojo sakinio veiksmą. Kitų panašios konstrukcijos sakinių (4) jungtukas *vos* daugiau pabrėžia veiksmo greitį, jo staigumą. Jungtukas *kai* (3) ar *kaip* (2)¹⁴ pabrėžia tik laiko santykį, o savo turiniu šie sakiniai, kaip ir 1-sis sakinytis be jokio jungtuko, daugiau reiškia priešpastatymą. 5-jo sakinio konstrukcija *jau* turi abu jungtukus: jungtuku *vos* reiškiamas veiksmo greitis, o jungtuku *kai*, priešpastatant abiejų sakinių mintis, pabrėžiamas šių sakinių laiko santykis.

6. Vos nuėmė nuo lauko vasarųjų ir įsėjo rugius, *kai* vieną gražią naktį nei iš šio, nei iš to atsigrėžė šiaurys ir kaip ankstyvą pavasarį papūtė žvarbus vėjas. AV.

¹⁴ J. Jablonskis šiuos sakinius taisė, laikydamas tokias konstrukcijas nelietuviškas, ir *kaip* vietoje siūlė vartoti *tuojau* (JJ, IV, 288). Dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje šios konstrukcijos sakiniai su *kaip* yra labai dažnai vartojami.

II, 249. 7. Bet *vos tiktai* kyštelėjo savo galvą iš užkampio, norėdamas apsidairyti, *kai* kulkos vėl ėmė švilpti jam pro ausis. AG, 395. 8. *Vos* įsimečiau į vieno žemaičio apikaklę ir buvau besitaisanti vaikus perėti, *kaip* šis pajutęs drožė mane į kertę su visais marškiniiais. JB, II, 143.

79 §. Randame raštuose tokios konstrukcijos sakinių ir be jungtuko *vos*, vien tik su dalelyte *tik*. šiuo atveju einančia jungtuku ir pavaduojančia jungtuką *vos* (žr. 82—84 §):

Pirmininkas *tik* spėjo atsitraukti nuo aukšto veidrodžio kabineto kampe, *kai* jaunasis kariškis pasibeldęs atidarė duris. AG, 220.

80 §. Panašius laiko santykius gali reikšti jungtukas *vos*, eidamas su dalyviais ir padalyviais:

1. ...Anksti sekmadienio rytą, *vos* papusryčiauęs paskubomis, tempia jau per laukus juos miestelin. VKrR, 169. 2. Ignotas santūriai pasako žodį kitą, o Deksnyš, *vos tik* paliestas, prakiūra: — Parėjo man džiaugsmas namo... AG, 302. 3. *Vos* keletriems metams praėjus po Didžiosios Spalio Socialistinės Revoliucijos, A. Fransas aistringai gina naująjį pasaulį... AVc, III, 657.

Nors čia jungtukas *vos* labai artimas dalelytei, tačiau išlikęs su visu sakiniu laiko santykis verčia jį laikyti jungtuku.

81 §. Visai kitą reikšmę turi *vos*, eidamas dalelyte, pvz.:

1. Nutramdžiusi bartynes, *vos* sutaisė „ožkapilę degti“. Ž, I, 252. 2. Ir Baumlingeris, *vos* susivaldydamas iš naujo nekibęs Petruį į kuodą, padėjo savo parašą lapo gale. AVc, III, 301. 3. *Vos* besulakščiau šiandien kavos... IS, 97.

Šių sakinių dalelytė *vos* tepažymi tam tikrą to žodžio, su kuriuo ji pasakoma, veiksmo laipsnį, nerodydama jokio santykio su kitais žodžiais.

DALELYTĖ *TIK* — JUNGtukas

82 §. Dalelytė *tik* vartojama kuriai nors žodžio sąvokai ar visai sakinio minčiai iškelti. Tačiau, eidama prieš sakinį ir pabrėždama sakinio mintį, dalelytė *tik*, kaip ir jungtukas *bet*, kartu ir priešpastato tą mintį anksčiau pasakytajai. Nuo *bet* dalelytė *tik* skiriasi tuo, kad jungtukas *bet* mintį tik priešpastato, o dalelytė *tik* dar tą dalyką ir pabrėžia kaip svarbesnį. Pavyzdžiui:

1. Aš nieko, *tik* kai man pasakė, aš netikėjau. AV, V, 281. 2. Kloji minkštai, *tik* gulėti kieta... AG, 57. 3. Juk, iš tikrųjų, paskutiniu laiku žmonės apie tai nemaža kalbėjo, *tik* jis vis nenorėjo tikėti. AVc, III, 310.

83 §. Be to, dalelytė *tik*, kaip ir jungtukas *vos*, gali jungti ir šalutinius laiko aplinkybės sakinius, eidama čia jau jungtuku¹⁵. Šiais su jungtuku *tik* šalutiniais sakiniiais pasakomas labai trumpas veiksmas prieš pat pagrindinio sakinio veiksmą. Tokie šalutiniai laiko aplinkybės sakiniai visada eina prieš pagrindinį sakinį, o pagrindiniame sakinyje jiems atliepia prieveiksmai *tuoj*, *tuojau*, *jau* ir pan. Pavyzdžiui:

1. *Tik* iškėliau iš klojimo koją, o jie *jau* ir pypkiauja. AV, V, 89. 2. *Tik* Bušė taip pasakė, *jau* Magdė lėktinai nulėkė į virtuvę kiaulėms ėsti taisyti. IS, 45. 3. Davė

¹⁵ Apie *tik* vartojimą dar žr. 10, 11, 12, 79 §.

žodį ilgai negaišti, *tik* saulė sės — būsiąs namie. PC, VIII, 215. 4. Net mūsų Ona pasikeitė... *Tik* užtruksim kokį vakarą su Petru kamaroj, *tuoj* įpuola ir šaukia... JBlt, IV, 119. 5. ...*Tik* aš išėjau ant lauko ir sudužo mano čebatėliai... JBs, II, 151.

84 §. Apskritai, dalelytė *tik*, rečiau *tiktai*, pabrėždama sakinių santykius, gali eiti su visais jungtukais, sudarydama lyg sudedamąją visų jungtukų dalį: *jei tik, jeigu tik, kad tik, kada tik, kai tik, kaip tik, kol tik, ligi tik, nes tik, nors tik, vos tik, jog tik*. Tik jungtuko *iki tik* nerasta literatūroje nė vieno pavyzdžio.

PRIEVEIKSMIO *KUOMET* VARTOJIMAS JUNGIAMUOJU ŽODŽIU

85 §. Prieveiksmis *kuomet* jungtuko vietoje, rodos, iš mūsų raštų yra išstumtas net ir ten, kur jis galėtų likti. Labai daug apie jį yra rašęs ir su juo kovojęs J. Jablonskis. Jau 1915 m. jis sako, kad prieveiksmio *kuomet* vartojimas jungtuko vietoje yra abejojamas, nes iš „žmonių kalbos“ tokių pavyzdžių neturįs. Žemaitės raštuose radęs *kuomet* šalutiniame sąlygos aplinkybės sakinyje *jei kuomet*, kur tas *kuomet*, galėdamas eiti ir be *jei*, esąs ne jungtukas, o tik laiko prieveiksmis. Todėl jis esąs ir paliktinas ten, kur einąs laiko prieveiksmiu, pvz., „pasakyk, *kuomet* ateisi“ ir pan.¹⁶ Toliau J. Jablonskis nuosekliai, kur rasdamas laiko aplinkybės sakinyje jungiamuoju žodžiu *kuomet*, taiso jį į *kai* arba *kada*¹⁷. 1927 m. jis jau griežtai tvirtina, kad „*kuomet* ir žemaičiai, rodos, prieveiksmio reikšme tevirta“, teikdamas tokius pavyzdžius: „*Kuomet* ateis? Nežinau, *kuomet* ateis“, kartu pridurdamas, kad „žodžiai *kad, kai* yra jungtukai; žodis *kada* eina kalboj jungtuku ir prieveiksmiu“¹⁸.

86 §. Jungtuko *kai* vietoje dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje *kuomet*, paprastai, jau ir neberašomas. Tačiau Žemaitės raštų 1948 m. leidime jis daug kur ir jungtuko *kai* vietoje vartotas, o 1956—1957 metų leidime ne visur ištaisytas. Paliktas *kuomet* ten, kur jis iš tikrųjų eina laiko prieveiksmiu. Tačiau vis dėlto kur-ne-kur, tyčia ar netyčia, tas *kuomet* išlikęs ir jungtuko vietoje šalutiniame laiko aplinkybės sakinyje, kur J. Jablonskio jis būdavo taisomas. Pavyzdžiui:

1. *Kuomet* mačiau, vakarais *visuomet* su cigaru dantyse. Ž, IV, 175. 2. ...*Kuomet* paprašai, *tuomet* neturįs... Ž, III, 458. 3. *Kuomet* girdžiu čiulbant paukštelius, *tuoj* mintyje bėgu pas Tave... Ž, VI, 194. 4. *Kuomet* vasarą svečių, *vis* klėtyje miegoti... Ž, II, 337. 5. *Kuomet* namie, kambariuose — nuo vienas kito nė žingsnio. Ž, IV, 240. 6. Onytė nesveika, seniai jau daktaras nusprendė vesti ją ant operacijos, *kuomet* bus patogus laikas. Ž, IV, 256.

Šių sakinių *kuomet* gali pavaduoti ir jungtukas *kai*, ir *kada*. Tokiais pat atvejais *kuomet* randamas ir S. Daukanto raštuose, ir tautosakoje, pvz.:

1. Gyvenote, dirbote, *kuomet* galėjote, ilsėjote, *kuomet* norėjote. SD, 57. 8. *Kuomet* jie sugrįžo, vaiko akutės buvo užverktos. JBs, III, 296.

¹⁶ Jablonskio raštai, IV, 210 psl.

¹⁷ Ten pat, II, 196 psl.; IV, 288, 321 psl.; V, 58 psl.

¹⁸ Ten pat, V, 145 psl.

87 §. Aukščiau minėtų sakinių (86 §) jungiamojo žodžio *kuomet* vietoje vienur tinka daugiau *kada* (1, 2, 7), o kitur — ir *kai*, ir *kada* (3, 4, 5, 6, 8). Tačiau yra ir tokių atvejų, kur žodis *kuomet* eina prieveiksmiu (tai nurodo ir J. Jablonskis) ir jį pavaduoti tegali sinoniminis prieveiksmis *kada*:

1. *Kuomet* užkimšta. *kuomet* tuščia birbia. Z, I, 435. 2. *Kuomet* gausi, *kuomet* negausi žiedo, įspėti sunku... Z, IV, 234. 3. *Jeigu kuomet* pasidarė oras lengvesnis, žmonės laukė atadrėkio... Z, I, 287.

Žemaitės raštų 1956—1957 metų leidime, šalia tokių (3) sakinių su *kuomet*, yra lygiagrečiai pasakomų ir su *kada*, pvz.: *Baltakio svečiai, jei kada vieši, visada yra dideliai mylimi*. Ž, I, 239.

Sie pavyzdžiai tik rodo, kad tais atvejais, kada norima pabrėžti laikas, o ne veiksmas, kaip ir vartojant *kada*, galėtų tikti jungiamuoju santykiniu žodžiu jungtuko vietoje ir prieveiksmis *kuomet* (plg. *tuomet* vartojimą atliepiamuoju žodžiu, 5 §).

88 §. Visai nekelia abejonių *kuomet* vartojimas jungiamuoju santykiniu žodžiu šalutiniame papildinio sakinyje, ypač kai yra netiesioginis klausimas, kur tas *kuomet*, kaip ir jungiamasis žodis *kada*, sakinyje eina laiko aplinkybe. Tokius atvejus teikia ir J. Jablonskis. Pavyzdžiai:

1. ...Paskui apsisuko galva, nebeatsiminė, *kuomet* svečiai išėjo ir kaip ji atsigulė. Z, III, 474. 2. Tuo tarpu čia vis kaip po pakulas višta tebesipainioju ir *kuomet* išsi-rengsiu važiuoti, negaliu tikrai pasakyti... Ž, VI, 278. 3. Niekas neatmena, *kuomet* bebūtų buvęs toks neramus vakaras, kaip liepos mėn. 18 d. 1914 m. Vžg, 403. 4. Ar negalėčiau žinoti, *kuomet* gi tas bus? JB, 21.

Galėtų likti jungiamuoju žodžiu *kuomet* ir tam tikrame šalutiniame pažyminio sakinyje, pvz.: *Vis laikiau ir laukiau pritinkamo laiko, kuomet viena būsi*. Ž, I, 236.

Apskritai, dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje jungiamąjį žodį *kuomet* bemaž visai išstūmė prieveiksmis *kada*, einąs ir jungtuku, ir santykiniu žodžiu.

PRIEVEIKSMIS *Kaip* — JUNGTUKO VIETOJE

89 §. Dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje prieveiksmis *kaip* šalutiniams laiko aplinkybės sakiniams jungti neteiktinas. Tačiau šnekamojoje kalboje jis labai dažnai yra pasakomas su šalutiniais laiko aplinkybės sakiniais. Tam pačiam reikalui jis vartojamas ir K. Donelaičio, ir Žemaitės (1948 m. leid.) raštuose. Tik Žemaitės raštų 1956—1957 m. leidime stengtasi šalutinių laiko aplinkybės sakinių jungiamąjį žodį *kaip* pakeisti *kai*, nors ir čia *kai* kur jis yra išlikęs. Žemaitės draminių kūrinių *kaip* paliktas netaisytas. Rašomojoje kalboje retkarčiais pasitaiko jis ir dabar *kai* kur pavartotas su šalutiniais laiko aplinkybės sakiniais. Tai rodo, kad lietuvių kalbai jis nėra svetimas.

1. *Kaip* žadėsi parvesti muzikantą, pasakyk ir man, pridėsiu kokį auksiną... Z, V, 13. 2. Tad *kaip* tik pradėdavo pensione gintis dėl politikos klausimų, jis ramiai sau atsidėdavo kvėpiančią cigaretę rūkyti. Vžg, 435. 3. *Kaip* tie pinigai dingo, *taip* ji ir apsirgo. IS, 279. 4. Baigėsi antras mėnuo, *kaip* Balsių Petras, pametęs tėviškę, dirbo pas dėdę Antaną Lydiškių kaime. VM-P, 366. 5. Aš mačiau tavo akyse ašaras, *kaip* pirminį kartą tau giedojau... JB, 72.

90 §. K. Donelaičio raštuose šalutinių laiko aplinkybės sakinių jungtuku vartojamas arba *kaip*, arba *kad* (jungtukų *kai* ir *kada* K. Donelaičio raštuose visai nėra). Jungtuku *kad*¹⁹, *kaip* ir dabartinės lietuvių kalbos jungtuku *kada*, iškeliamas laikas, kada vyksta pagrindinio sakinio veiksmas, palyginus jį su šalutinio sakinio veiksmu ar būseną. Jungtuku *kaip*, *kaip* ir jungtuku *kai*, pabrėžiamas daugiau veiksmo trukmės santykis:

1. O štai *kaip* jau vėl po šalčių šilumą jautėm... *tu* ir riebus valgiai vėl pamaži prasidėjo... KD, 61. 2. O *kaip* jau diena pasakyta buvo prašvitus, štai baudžiauninkai visi pulkais susirinko. KD, 45. 3. Ba, *kaip* jauns buvau... ai, *kaip* jauns buvau, visi mane girdavo klapai... KD, 78.

91 §. Kądangi jungiamojo žodžio *kaip* funkcijos sakinyje yra kitokios²⁰, vartojant jį su šalutiniais laiko aplinkybės sakiniais, susidarytų naujas homonimas, o su jungtuku *kai* — visai nereikalingas paralelizmas. Todėl su šalutiniais laiko aplinkybės sakiniais *kaip* ir nevartotinas.

Apie tai jau 1904 m. rašė ir K. Būga²¹: „Klaidžiai, vartojamas įra 'kaip' viton kad, arba viton dativo-locativus absolutus, arba viton participium: kaip pónai išvažju kur' kád pónai... = pónams kur išvažjávus'... *kaip išsigêrê viton išigêrêš, nusigêrêš...*“

Taip pat ir J. Jablonskis šalutinių laiko aplinkybės sakinių jungtuką *kaip*, randamą raštų kalboje, taisė į *kai* arba *kada*²².

Išvados

1. Dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje sudėtinių prijungiamųjų sakinių laiko santykius reiškia šie jungtukai: *kai*, *kai tik*, *kad*, *kol*, *kolei*, dalelytės *vos*, *lig*, *ligi*, *ik*, *iki*, *tik*, *tiktai*, įvardinisrieveiksmis *kada* ir retkarčiais literatūrinėje kalboje randami iš šnekamosios kalbos atėję *kuomet*, *kaip*.

2. Dažniausiai vartojami lietuvių literatūrinėje kalboje jungtukai *kai* ir *kada*, rečiau pasitaiko jungtukas *kad*, sutinkamas senėlesniuose raštuose, jungiant šalutinius laiko aplinkybės sakinius. Abu jungtukai — *kai* ir *kada* — gali reikšti įvairiausių pagrindiniu ir šalutiniu sakiniu nusakytus laiko santykius. Tik jungtuku *kai* pabrėžiamas jungiamųjų sakinių veiksmo trukmės santykis, o jungtuku *kada* — šalutinio sakinio veiksmo ar būsenos laikas.

3. Jungtukais *kai* ir *kada* reiškiami laiko santykiai, priklausomai nuo sakinio turinio ir nuo gramatinių ar leksinių sakinio struktūros ypatybių.

¹⁹ Apie jungtuką *kad* žr. J. Zukauskaitė. Jungtuko *kad* vartojimas (rankraštis).

²⁰ Daugiau apie *kaip* žr. J. Zukauskaitė. Jungiamojo žodžio *kaip* vartojimas (rankraštis).

²¹ K. Būga. Šis bei tás iš litúvjų sąnaitkós. — Prof. K. Būgos rankraščiai, VVU rankraštynas.

²² Jablonskio raštai, IV, 258 psl.

gali persipinti su priešasties, sąlygos ir nuolaidos aplinkybių santykiais, o taip pat ir su veiksmo, papildinio ar pažyminio santykiais.

4. Išreiškdamas visus tokius dvilypius santykius, jungtukas *kai* išlaiko pirmiausia laiko aplinkybės prasmę, pabrėždamas šalutinio ir pagrindinio sakinio veiksmo ar būsenos trukmės priklausomumą.

5. Eidamas jungiamuoju žodžiu,rieveiksmis *kada* visada eina sakinyje laiko aplinkybe, nurodydamas veiksmo ar būsenos laiką, o juo reiškiami veiksmo, papildinio ar pažyminio santykiai, skirtingai nuo jungtuko *kai*, jau nebetenka laiko santykio prasmės. Todėl šiais atvejais *kada* ir vadin-tinas ne jungtuku, bet santykiniu jungiamuoju žodžiu.

6. Jungtuku *kol* ar *kolei* sudėtiniame prijungiamajame sakinyje jungiami šalutiniai sakiniai gali reikšti laiko atžvilgiu lygiagrečiai su pagrindiniu sakiniu vykstantį veiksmą ar lygiagrečiai egzistuojančią būseną. Šios konstrukcijos sakiniai, jungiami jungtuku *kol(ei)*, taip pat gali reikšti ir ne vienu metu vykstantį veiksmą, kaip ir sakinius jungiant jungtukais *kai* ar *kada*. Tačiau, skirdamasis nuo *kai*, *kada*, jungtukas *kol* ar *kolei* visada šalutiniu sakiniu pasako pagrindinio sakinio veiksmo ar būsenos apimtį. Jungtuku *kol*, *kolei* jungiamo šalutinio sakinio veiksmo ar būsenos trukmė sąlygoja ir pagrindinio sakinio veiksmo ar būsenos trukmę.

7. Jungtuku *vos* visada reiškiamas trumpas veiksmas prieš pat pagrindinio sakinio veiksmą. Kai norima išreikšti dar greičiau sekantį kitą veiksmą, su jungtuku *vos* dar pasakoma dalelytė *tik* — *vos tik*; tokiais atvejais laiko jungtuko funkcijas gali atlikti ir viena dalelytė *tik*, einanti jungtuku ir pavaduojanti *vos tik*. Veiksmo ar būsenos pasikeitimo greičiui pažymėti dar yra vartojami jungtukai *ku tik* ir *ligi tik*.

8. Pagrindinio sakinio veiksmo ar būsenos ribai nusakyti yra vartojami šalutiniame sakinyje jungtukai *lig*, *ligi* arba *ik*, *iki*. Ta pačia prasme kitų vartojamas *ligi kol*.

9. Retkarčiais pasakomas laiko santykius reiškiantisrieveiksmis *kuomet* (plg. *tuomet*) paliktinas kaip santykinis žodis, galįs pakeisti jungiamąjį žodį *kada*, tokiuose sakiniuose, kuriuose svarbu pabrėžti veiksmo ar būsenos laiką sakinyje.

10. Iš šnekamosios kalbos atėjęs, reiškiant sudėtinių prijungiamųjų sakinių laiko santykius, literatūrinėje kalboje kartais vartojamas ir įvardinisrieveiksmis *kaip*. Kadangi *kaip* laiko santykiams naujų reikšmių nesuteikia, tai, kaip nereikalingas paralelizmas, literatūrinei kalbai neteiktinas.

УПОТРЕБЛЕНИЕ ВРЕМЕННЫХ СОЮЗОВ В СОВРЕМЕННОМ ЛИТОВСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ

Ю. ЖУКАУСКАЙТЕ

Резюме

В современном литовском литературном языке для обозначения временных отношений в сложноподчиненном предложении употребляются следующие союзы: *kai*, *kada*, *kad* „когда“, *kai tik* „как только“, *kol*, *kolei* „пока“, частицы в роли союзов: *vos* „как только“, *ik(i)*, *lig(i)* „до тех пор пока“, *tik* „только“, соотносительные слова: *kada*, *kuomet* „когда“ *kaiр* „как“.

Наиболее распространенными являются союзы *kai*, *kada*; реже встречается в современном литовском языке сокращенная форма союза *kada* — *kad*, чаще употребляемая в более раннем периоде литературного языка. Обе разновидности союза *kai* и *kada* могут выражать разнообразные временные отношения в сложноподчиненном предложении. Оба союза употребляются в предложениях со значением как последовательности, так и одновременности действия, но основным средством выражения этих значений являются не союзы, а грамматические и лексические особенности соединяемых предложений, не исключая и конкретного их содержания. Кроме того, в соединяемых этими союзами предложениях могут выражаться и добавочные оттенки причинности, условности и уступительности. В зависимости от грамматических и лексических особенностей главного предложения, придаточные предложения с союзами *kai*, *kada* могут выражать изъяснительные и определительные отношения.

В предложениях, в которых выражаются изъяснительные и определительные отношения, как основные, при союзе *kai* наряду с ними сохраняются временные отношения; при союзе *kada* (в этом случае *kada* — относительное слово) временные отношения отсутствуют.

Союз *kol(ei)*, как и союзы *kai* и *kada*, выражает отношения одновременности и [последовательности действия. Но в отличие от союзов *kai* и *kada*, союз *kol(ei)* выражает ограничение действия или состояния, о котором говорится в главном предложении. Для обозначения предела действия или состояния главного предложения употребляется союз *ik(i)*, разновидностью которого в литературном языке, без различия в употреблении, являются *lig(i)*, *ligi kol* „до тех пор пока“.

Союз *vos* служит для выражения последовательности, указывая на быстрое наступление действия главного предложения вслед за действием придаточного. При союзе *vos* употребляемая частица *tik* „только“ — *vos tik* указывает на особенно быстрое следование действия главного предложения. При таком временном отношении в литературном языке употребляется и одна частица *tik*, выступающая уже как союз в придаточном предложении. На быстрое наступление действия главного предложения вслед за действием придаточного указывают также союзы *kai tik* и *ligi tik* „как только“.

В предложениях с изъяснительными и определительными отношениями соотносительное слово *kada* может заменяться соотносительным словом *kuo-*

met. Очень редко в современном литовском литературном языке *kuomet* употребляется и для выражения временных отношений.

В разговорном литовском языке для обозначения временных отношений употребляется и союз *kair*, который иногда встречается и в письменном языке. Но такое употребление союза *kair* имеет следующие неудобства: во-первых, он в этом значении создает ненужный параллелизм с союзом *kai*, а во-вторых, так как союз *kair* в литературном языке употребляется в других значениях, употребление его во временном значении создает лишнюю омонимию. Поэтому употребление союза *kair* во временном значении не соответствует нормам современного литовского литературного языка.

Кроме разбора употребления временных союзов, в данной статье указываются и те случаи, когда временные отношения в современном литовском литературном языке выражаются и лексико-синтаксическими показателями отношений между главным и придаточным предложениями.

В статье указываются и те случаи, когда некоторые временные союзы: *kai* „когда“, *vos* „как только“, *lig(i)*, *ik(i)* „до тех пор пока“ употребляются в простом предложении при присоединении определенных слов или группы слов, выражая их временные отношения.

SANTRUMPOS

- AB — Ant. Bieliauskas. Konfliktas. — „Tarybinis mokytojas“, 1958, Nr. 40, 4 psl.
AG — A. Gudaitis-Guzevičius. Kalvio Ignoto teisybė, V., 1952.
AV — A. Vienuolis. Raštai, V., 1953—1955.
AVc — Antanas Venclova. Raštai, V., 1955.
IS — Ieva Simonaitytė. Pikčiurnienė, V., 1953.
JB — N. K. Andersen. Pasakos. Vertė J. Balčikonis, V., 1957.
JBlt — Juozas Baltušis. Raštai, V., 1959.
JBs — Lietuviškos pasakos yvairios. Surinko D. J. Basanavičius, K., 1928.
JJ — Jablonskio raštai. Redagavo J. Balčikonis, K., 1935.
KD — Kristijonas Donelaitis, Raštai, V., 1950.
LD — Lietuviškos dainos. Užrašė Antanas Juška, V., 1954.
LR — V. I. Leninas. Raštai, VII, XXXI t., V., 1951, 1955.
PC — Petras Cvirka. Raštai, V., 1949—1957.
SD — Simonas Daukantas. Rinktiniai raštai, V., 1955.
SDB — Būdą senovės lietuvių kalbėnų ir žemaičių išrašė pagal senovės raštų Jokūbas Laukys, K., 1935.
SN — Salomėja Nėris. Poezija, I t., V., 1946.
T — „Tiesa“.
Urv. žm. — D. Korobčevskio Urvinis žmogus, K., 1931 (Rygiškių Jono redaguotas).
VKr — Vincas Krėvė. Apsakymai ir padavimai, V., 1955.
VKrR — Vincas Krėvė. Raganius, V., 1958.
VM-P — V. Mykolaitis-Putinas. Sukilėliai, V., 1957.
Vžg — Vaižgantas. Vaizdai, V., 1947.
Z — Žemaitė. Raštai, V., 1956—1957.
Zod. — Lietuvių kalbos žodynas, V, V., 1959.
-